

บทที่ 4

ข้อค้นพบด้านข้อมูล วิถีวิทยา การเรียนรู้และการจัดการความรู้ จากงานวิจัยด้านการจัดการหนี้สินของประชาชน

จากการสังเคราะห์งานวิจัยโดยประชาชน พบประเด็นสำคัญของงานวิจัยประชาชน จำแนกได้เป็น 3 กลุ่มคือ 1.งานวิจัยด้านการจัดการหนี้สิน 2.งานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และ 3.งานวิจัยด้านการพัฒนาอาชีพ ดังนั้นจึงขอเสนอข้อค้นพบของข้อมูล วิถีวิทยา การเรียนรู้และการจัดการความรู้ของประชาชนตามประเด็นงานวิจัย 3 กลุ่มนี้ โดยในบทที่ 4 จะนำเสนอข้อค้นพบด้านข้อมูล วิถีวิทยา การเรียนรู้และการจัดการความรู้จากการวิจัยด้านการจัดการหนี้สินของประชาชน จากนั้นบทที่ 5 เป็นการนำเสนอข้อค้นพบด้านข้อมูล วิถีวิทยา การเรียนรู้และการจัดการความรู้จาก การวิจัยจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน และในบทที่ 6 เป็นการนำเสนอข้อค้นพบด้านข้อมูล วิถีวิทยา การเรียนรู้และการจัดการความรู้จากงานวิจัยด้านการพัฒนาอาชีพของประชาชน ตามลำดับ

การจำแนกงานวิจัยที่นำมาสังเคราะห์

การสังเคราะห์ข้อมูลการวิจัยโดยประชาชน เกี่ยวกับประเด็นปัญหาหนี้สิน จากงานวิจัยที่นำมาศึกษาจำนวน 50 เรื่อง จำแนกงานวิจัยได้เป็นสองกลุ่มตามลักษณะงานวิจัย กลุ่มแรกเป็นงานวิจัยท้องถิ่นที่ได้รับการสนับสนุนจากสกว. และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินที่ทำในชุมชนระดับกลุ่มสมาชิกหรือหมู่บ้าน จำนวน 16 เรื่อง และกลุ่มหลังเป็นงานวิจัยการทำแผนแม่บทชุมชนเพื่อแก้ปัญหาความยากจนในระดับตำบลที่มีขอบเขตกว้างกว่างานกลุ่มแรกในด้านพื้นที่ จำนวนผู้เข้าร่วมในการวิจัย ข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย ทั้งมีกระบวนการวิจัยและวัตถุประสงค์ในการวิจัย ที่มีการบูรณาการปัญหาและการจัดการปัญหาต่างๆในชุมชนหลายด้านไปพร้อมกันนอกเหนือไปจากปัญหาหนี้สิน งานวิจัยด้านการทำแผนแม่บทชุมชนที่นำมาศึกษามีจำนวน 34 เรื่อง อนึ่ง เพื่อความสะดวกในการอธิบายรายละเอียดในขั้นต้น จึงขอจำแนกงานวิจัยด้านหนี้สินออกเป็น 2 กลุ่มดังข้างต้นก่อน จากนั้นจึงจะทำการสังเคราะห์ ข้อค้นพบและองค์ความรู้ที่ได้จากงานวิจัยทั้งสองกลุ่มภายหลัง

1. งานวิจัยในกลุ่มแรก คืองานวิจัยท้องถิ่นที่ได้รับการสนับสนุนจากสกว.และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนที่ทำในชุมชนระดับกลุ่มสมาชิกหรือหมู่บ้าน จำนวน 16 เรื่อง พบว่า มีการวิจัยใน

ประเด็นดังกล่าวในภาคเหนือมากที่สุดถึง 9 งานวิจัย ในขณะที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 5 งานวิจัย และภาคกลาง 2 งานวิจัย ส่วนในภาคใต้จะพบงานวิจัยการทำแผนแม่บทชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สิน ความยากจนจำนวนมาก ซึ่งจะได้กล่าวถึงงานดังกล่าวในภายหลัง จากงานวิจัยกลุ่มแรกนี้ ข้อมูลยังพบอีกว่า ในภาคเหนือนี้เอง มีการศึกษาประเด็นเกี่ยวกับปัญหาหนี้สินในจังหวัดลำปางมากถึง 6 งานวิจัย ได้แก่ที่ชุมชนบ้านส้มป่อย ต.แม่สัน อ.ห้างฉัตร ชุมชนบ้านดง ต.นายาง อ.สบปราบ ชุมชนบ้านสามขา ต.หัวเสือ อ.แม่ทะ ชุมชนบ้านคลองน้ำลาด ต.นิคมพัฒนา อ.เมือง ชุมชนบ้านแลง อ.เมือง และชุมชนศรีดอนมูล อ.เมืองปาน คำถามที่น่าสนใจคือ ทำไมคนลำปางจึงมีความตื่นตัวเรื่องการแก้ปัญหานี้สินกันมาก

คำถามนี้ผู้เขียนอนุมานว่าน่าจะมีสาเหตุจากการที่ชุมชนต่างๆได้รับอิทธิพลและแบบอย่างจากชุมชนบ้านสามขา ต.หัวเสือ อ.แม่ทะ จ.ลำปาง ซึ่งเป็นชุมชนต้นแบบ ที่ริเริ่มแก้ปัญหานี้สินด้วยการทำวิจัยของชุมชนเอง ตั้งแต่ประมาณสิบกว่าปีที่แล้ว และกลับมาทบทวนปัญหานี้สินอีกครั้งในปี 2543 ในภายหลังได้รวมตัวกันจัดตั้ง“สถาบันแผนพะญา” ซึ่งหมายถึงสถาบันแห่งภูมิปัญญา(ภาษาท้องถิ่นพะญา คือ ภูมิปัญญา แผนพะญา คือ แผนภูมิปัญญา) เป็นสถาบันที่เกิดขึ้นบนฐานการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ที่ได้รวบรวมองค์ความรู้ในการแก้ปัญหานี้สินเพื่อให้ชุมชนอื่นได้เรียนรู้และนำไปปรับใช้ต่อไป

ชุมชนบ้านสามขาได้เริ่มทำวิจัยชุมชน โดยสำรวจข้อมูลหนี้สิน ที่มาของหนี้สิน การปรับโครงสร้างหนี้สินไปพร้อมๆกับการพัฒนาคน เพื่อให้คนมีหนี้สินได้รู้จักตนเอง และเกิดความคิดที่จะปรับปรุงพฤติกรรมของตนเองเพื่อแก้ปัญหาภาระหนี้สินที่ครัวเรือนเป็นอยู่ เมื่อการดำเนินงานผ่านไปได้สักระยะหนึ่งพบว่า ผลการดำเนินงานโดยการจัดทำ บัญชีครัวเรือน การศึกษาดูงานจาก ชุมชนนอก และการจัดเวทีพูดคุยปรึกษาหารือ เพื่อวิเคราะห์ปัญหาและหาทางออกร่วมกันในชุมชน ทำให้คนกลุ่มหนึ่ง เกิดความเข้าใจในรูปแบบการดำเนินชีวิตและเข้าใจตนเองมากขึ้น เกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่จะนำไปสู่การสร้างหนี้เพิ่ม ส่งผลให้ภาระหนี้สินของครัวเรือนที่มีอยู่เดิมค่อยๆลดลง จนสามารถแก้ไขปัญหาและลดหนี้เสียที่มีอยู่ในชุมชนจาก 700,000 บาท เหลือ 140,000 บาทในปัจจุบัน

“สถาบันแผนพะญา” ได้ขับเคลื่อนงานของสถาบัน ฯ ในประเด็นต่างๆ ทั้งด้าน สังคมและวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ ได้นำเอาองค์ความรู้ต่างๆ ที่ได้มาร่วมกันวิเคราะห์ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชน และพบว่า ปัญหาของชุมชนในมิติทางสังคมและวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ มักจะมีสาเหตุโยง

มาจากหรือนำไปสู่ปัญหาหนี้สิน ซึ่งส่งผลต่อภาวะความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองได้ของชุมชนแทบทุกประเด็น

เครือข่ายการทำงานของสถาบันฯ จึงมีความเห็นพ้องกันว่า ปัญหาหนี้สินของชุมชนน่าจะเป็นประเด็นสำคัญที่เครือข่ายการทำงานของสถาบันฯ จากชุมชนต่างๆ สามารถทำงานร่วมกันเพื่อร่วมกันค้นหาทางเลือก ทางออกในการจัดการปัญหาหนี้สินของแต่ละชุมชนให้ลดน้อยลงนอกจากนี้สถาบันฯยังพบว่า การดำเนินการในการยกระดับความรู้เพื่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถช่วยแก้ไขปัญหานี้สินของชาวบ้านได้ทั้งหมด เนื่องจากในการดำเนินชีวิตประจำวันนั้น ชาวบ้านต้องประสบกับปัญหาการจัดการหนี้สินที่มีอยู่เดิม และหนี้สินใหม่ ซึ่งเป็นหนี้สินที่เกิดจากภาวะค่าใช้จ่ายตามปกติ เช่น ค่าการศึกษาบุตร ค่าทำบุญ ค่ากิจกรรมชุมชนต่างๆหรือค่าใช้จ่ายพิเศษ เช่น กรณีเกิดการเจ็บป่วย หรือการเสียชีวิตของสมาชิกคนใดคนหนึ่งในครัวเรือน เป็นต้น

สถาบันฯ เห็นร่วมกันว่า การยกระดับองค์ความรู้ในการจัดการหนี้สินของชุมชนสามขา นอกจากการดำเนินการโดยการขยายกระบวนการเรียนรู้ในเชิงพื้นที่เพื่อปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชนอื่นๆ แล้ว ควรจะมีการยกระดับการทำงาน โดยร่วมกันค้นหาวิธีการในการจัดการและปรับโครงสร้างหนี้สินที่เหมาะสมกับบริบท และความต้องการของชุมชนควบคู่กันไป ด้วย ดังนั้น ใจหายในการทำงานร่วมกันหรือใจหายวิจัยเพื่อการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการ ของสถาบันฯที่ชุมชนต่างๆ เห็นพ้องร่วมกันคือ เมื่อมีการนำรูปแบบการจัดการปัญหาหนี้สินของสามขาไปใช้ในพื้นที่อื่นๆจะให้ผลเป็นอย่างไร และจะมีวิธีการในการจัดการปรับโครงสร้างหนี้สินของชุมชนอย่างมีส่วนร่วม เพื่อแก้ปัญหานี้สินอย่างยั่งยืนได้อย่างไร

ชุมชนบ้านส้มป่อย ต.แม่สัน อ.ห้างฉัตร ชุมชนบ้านดง ต.นายาง อ.สบปราบ และชุมชนบ้านคลองน้ำลาด ต.นิคมพัฒนา อ.เมือง เป็นเครือข่ายการทำงานของสถาบันฯแผนผะพญา ที่เห็นว่า ประเด็นหนี้สินเป็นประเด็นสำคัญที่จะต้องมีการดำเนินการร่วมกันเพื่อค้นหาทางเลือก ทางออกในการจัดการหนี้สินให้ลดน้อยลงจนหมดไป เพื่อให้ชุมชนมีความเข้มแข็งและมีศักยภาพที่จะพึ่งพาตนเองได้ต่อไป ดังนั้นจึงได้นำชุดความรู้ เกี่ยวกับการจัดการหนี้สินของชุมชนสามขา มาเป็นเครื่องมือในการขับเคลื่อนกระบวนการในการแก้ปัญหานี้สินของชุมชน

อย่างไรก็ดี ในพื้นที่อื่นของภาคเหนือ ก็มีความตื่นตัวและให้ความสนใจในการแก้ปัญหานี้สินไม่น้อยไปกว่าจังหวัดลำปาง ดังมีงานวิจัยอีก 3 เรื่อง โดยเรื่องแรกเป็นงานวิจัยท้องถิ่นที่ทำในชุมชนบ้านมะเขือแจ้ อ.เมือง จ. ลำพูน เพื่อพัฒนาอาชีพในการแก้ไขปัญหานี้สิน และอีกสองเรื่องเป็นงานวิจัยการแก้ไขปัญหานี้สินของเกษตรกรรายย่อย ภายใต้โครงการนำร่อง

เพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนในภูมิวิเศศน์เชียงใหม่อำพูน และภูมิวิเศศน์น่าน งานวิจัยเหล่านี้ก็ได้ไปศึกษาดูงานและนำรูปแบบกระบวนการแก้ไขหนี้สินของชุมชนสามขา มาเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาหนี้สินด้วยเช่นกัน

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ งานวิจัย 5 เรื่องนั้น เป็นงานวิจัยของเกษตรกรในโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน จำนวน 3 เรื่อง ที่ทำวิจัยในภูมิวิเศศน์สุรินทร์ ภูมิวิเศศน์ขอนแก่นได้-โคราชเหนือ และภูมิวิเศศน์ทุ่งกุลาร้องไห้ และเป็นงานวิจัยท้องถิ่นของสกว . จำนวน 2 เรื่องที่ทำวิจัยในบ้านหนองแม่เม็ด ต. ร่อนทอง อ. สตึก จ. บุรีรัมย์ และการวิจัยของเกษตรกรที่เป็นสมาชิกเกษตรอินทรีย์กลุ่มเกษตรกรทำนาบารือ อ. มหาชนะชัย จ. ยโสธร จากการสังเคราะห์งานวิจัย พบว่าส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะเป็นการศึกษาประเด็นหนี้สินกับการทำเกษตรยั่งยืนหรือเกษตรทางเลือก รวมทั้งการเปรียบเทียบรายรับ - รายจ่ายของการทำเกษตรอินทรีย์เพื่อนำไปสู่การพึ่งตนเองเสียส่วนใหญ่

ในภาคกลาง มีการทำวิจัยการแก้ไขปัญหาหนี้สินของชุมชนบ้านหนองอ้อ หมู่ 3 ต. บ้านสิงห์ อ. โพธาราม จ. ราชบุรีและชุมชนวัฒนธรรมคลองขมจีน อ. เสนา จ. พระนครศรีอยุธยา

2. งานวิจัยการทำแผนแม่บทชุมชนเพื่อแก้ปัญหาคาญเงินในระดับตำบล จำนวน 34 งานนั้น พบว่า เป็นการทำแผนชุมชนในภาคใต้จำนวนมากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในจังหวัดนครศรีธรรมราชที่คาดว่าจะได้รับต้นแบบของการวิจัยเพื่อทำแผนแม่บทชุมชนจากชุมชนไม้เรียง ซึ่งมีพัฒนาการการรวมกลุ่มเรียนรู้และสร้างเครือข่ายความร่วมมือกันมาเป็นเวลายาวนานและกว้างขวาง โดยพบจำนวนงานวิจัยในจังหวัดนครศรีธรรมราช 12 งานที่กระจายตัวในหลายอำเภอ ได้แก่ อ. ฉวาง (ต. ไม้เรียง) ทุ่งใหญ่ (ต. ทุ่งใหญ่) พรหมคีรี (ต. ทอนหงส์) พระพรหม (ต. ช้างซ้าย) จุฬารักษ์(ต. นาหมอนบุญ) ชะอวด (ต. เกาะจันทร์ ต. ขอนหาด ต. นางหลง ต. เคียง ต. วังอ่าง) และหัวไทร (ต. หน้าสตน และต. หัวไทร) แผนแม่บทชุมชนในจังหวัดสุราษฎร์ธานีมี จำนวน 7 งานที่ทำในสองอำเภอคือ อ. พนม (ต. พังกาญจน์ ต. ดันยวน และคลองชะอุ่น) และ อ. ท่าชนะ (ต. ท่าชนะ ต. สมอทอง ต. วังและต. คลองพา) จังหวัดชุมพรมีจำนวน 4 งานวิจัยในอำเภอหลังสวน (ต. บางน้ำจืด วังตะกอก ท่ามะปลา และแหลมทราย) จังหวัดพัทลุงมี 2 งานวิจัยในต. ตะโหมด อ. ตะโหมด และต. พญาขัน อ. เมือง ส่ว นจังหวัดสงขลา มีการทำวิจัยใน ต. ท่าหิน อ. สทิงพระและจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ มีการทำวิจัยในต. ศิลาลอย กิ่ง อ. สามร้อยยอด รวมเป็นงานวิจัยการทำแผนแม่บทชุมชนในภาคใต้ที่นำมาสังเคราะห์ทั้งสิ้น 27 งาน ส่วนภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 3 งาน เป็น งานปริญญาานิพนธ์ที่ศึกษากระบวนการทำแผนแม่บทชุมชนในจังหวัดมหาสารคาม จำนวน 2 งานที่ทำวิจัยในตำบลทุ่งทองทั้งสองงานและจังหวัดศรีสะเกษที่วิจัยในต. เสียวกิ่งอ. โพธิ์ศรี

สุวรรณ ภาคเหนือ มีการวิจัย 3 งานโดยมีการวิจัยทำแผนชุมชนในจังหวัดน่าน 2 งานในต.น้ำเกียน กิ่งอ.ภูเพียงและ ต.ศรีสะเกษ อ.น่าน้อย และจังหวัดลำพูนมีงานวิจัยในรูปวิทยานิพนธ์ 1งาน ที่ศึกษาการทำแผนชุมชนใน 5 ตำบลคือ ต.ในเมือง ต.เวียงยอง บ้านแป้น-หนองหนาม ทาปลาตุก และบ้านปวง ส่วนภาคกลางมีงานวิจัย ในรูปวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาการทำแผนแม่บทชุมชนในต.สามัคคี บัณฑิต อ.อุทัย จ.พระนครศรีอยุธยา

ดังได้กล่าวไว้ในเบื้องต้นว่า งานวิจัยการทำแผนชุมชน เป็นงานวิจัยที่มีรูปแบบเฉพาะที่ทำวิจัยในระดับตำบล ซึ่งมีขอบเขตกว้างทั้งในด้านพื้นที่ จำนวนผู้เข้าร่วมในการวิจัย ข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย ทั้งมีกระบวนการวิจัย วัตถุประสงค์ในการวิจัย ที่แตกต่างออกไป จากงานวิจัยอื่นๆ ดังที่ชุมชนสะท้อนว่า “แผนแม่บทชุมชน คือแผนที่คนในชุมชนร่วมกันกำหนดทิศทางในการพัฒนา แก้ปัญหา และสร้างวิสัยทัศน์ร่วมกันของคนในชุมชนว่า ปัจจุบันชุมชนอยู่อย่างไร และอนาคตจะเดินไปในทิศทางไหน แผนชุมชนไม่ใช่ถูกกำหนดโดยใครคนใดคนหนึ่ง และเพื่อใครคนใดคนหนึ่ง แต่เพื่อคนทั้งชุมชน”(แผนแม่บทชุมชนต.คลองพา อ.ท่าชนะ จ.สุราษฎร์ธานี, 2547)

กระบวนการจัดทำแผนชีวิตชุมชน เป็นคู่มือของชุมชนที่ได้ร่วมกันเรียนรู้ ร่วมกันคิด และกำหนดทิศทางในการแก้ปัญหา โดยผ่านการศึกษารายละเอียดอย่างเป็นระบบจากข้อมูล รายได้ รายจ่าย หนี้สิน ทรัพยากร ภูมิปัญญาและศักยภาพที่เป็นจริง และมีความเฉพาะในชุมชน ทำให้มีพลังในการกำหนดอนาคตของชุมชนมากกว่าแผนพัฒนาที่หน่วยงานรัฐทำในอดีต (แผนชีวิตชุมชน ต.เกาะจันทร์ อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช, เครือข่ายแผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเองภาคใต้, 2547, น. 12)

กล่าวในอีกประการหนึ่ง แผนแม่บทชุมชนคือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน ที่ชุมชนร่วมกันพัฒนาขึ้นมาโดยกระบวนการเรียนรู้ ที่ทำให้เข้าใจศักยภาพที่เป็น “ทุน” ที่แท้จริงของตนเองและพบแนวทางในการพัฒนาทุนดังกล่าวไปสู่การพึ่งตนเอง

การวิจัยเพื่อทำแผนแม่บทชุมชน จึงมีปริมาณข้อมูลในการวิจัยจำนวนมาก ประกอบไปด้วยข้อมูล 5 ประเภทด้วยกัน คือ

1.ข้อมูลพื้นฐานชุมชน มีการเก็บข้อมูลพื้นฐานชุมชนในทุ กหมู่บ้าน ได้แก่ ประวัติศาสตร์ชุมชน แผนที่ชุมชน ข้อมูลประชากร การศึกษา อาชีพ สังคม วัฒนธรรม รวมทั้งข้อมูลส่วนตัวของคนะทำงาน

2.ข้อมูลครัวเรือน ได้แก่ จำนวนสมาชิก รายได้ รายจ่าย หนี้สิน ปัญหาและสาเหตุแห่งปัญหาและอื่นๆ โดยจัดเก็บแบบสำรวจครัวเรือน

3.ข้อมูลศักยภาพชุมชน ประกอบด้วย ข้อมูลผู้รู้ ความรู้ ทรัพยากร ผลผลิต องค์กรชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น

4.ข้อมูลปัญหา ความต้องการแก้ปัญหาของชุมชน

5.ข้อมูลในการบริหารจัดการ

นอกจากนี้ยังสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นกับคนในชุมชน โดยการจัดเวทีการเรียนรู้ในหลายระดับทั้งในระดับหมู่บ้าน ตำบล จำนวนหลายครั้งกว่าที่จะบรรลุขั้นตอนต่างๆในการวางแผนชุมชน

เนื่องจากงานวิจัยการทำแผนชุมชนมีข้อมูลที่ศึกษามาก และเกี่ยวข้องกับคนจำนวนมากในชุมชน ที่จำเป็นต้องอาศัยการร่วมมือร่วมใจในระดับหมู่บ้านและตำบล อันประกอบด้วยคณะทำงานที่เป็นนักวิจัยชุมชนและคนในชุมชนแต่ละครัวเรือนที่ต้องตอบข้อมูล การสนับสนุนจากบุคลากรภาครัฐและเอกชนที่อยู่ภายในและภายนอกชุมชน อาทิ อบต. และอื่นๆ ดังนั้น ปริมาณของข้อมูลที่ได้ ตลอดจนการจัดการแผน โครงการต่างๆ ในการจัดการปัญหาหนี้สิน จึงมีระดับการจัดการที่มีปริมาตรกว้างขวางกว่า และมีวิธีการวิจัยที่แตกต่างไปจากงานวิจัย ท้องถิ่นที่ได้รับการสนับสนุนจาก สกว.และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน อาทิ งานวิจัยทำแผนชุมชนเน้นที่ตัวกระบวนการเรียนรู้ หรือการจัดเก็บข้อมูลมาวิเคราะห์ และสร้างโครงการต่างๆตามแผน ซึ่งเป็นงานที่มีปริมาณมาก ดังนั้น จึงไม่ค่อยมีการเน้นการเขียนรายงานการวิจัย โดยจะพบว่า งานวิจัยการทำแผนชุมชนประกอบไปด้วยข้อมูลมากกว่า การพรรณนาเนื้อหาของการวิจัย หรือการบรรยายกระบวนการในการวิจัย สรุปผลการวิจัยเหมือนงานวิจัย ที่ได้รับทุนสนับสนุนจากสกว. และงานวิจัยที่ได้รับทุนสนับสนุนจากมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนที่มีรูปแบบของการวิจัยที่มีแบบฟอร์มมีข้อเขียน ที่มีลักษณะเป็นทางการมากกว่า ซึ่งในรายละเอียดจะได้ทำการสังเคราะห์กระบวนการวิจัยภายหลัง

จากงานวิจัยเกี่ยวกับประเด็นการจัดการหนี้สิน ในงานวิจัยที่ได้รับทุนสนับสนุนจาก สกว.และงานวิจัยที่ได้รับทุนสนับสนุนจากมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนทั้ง 16 เรื่อง และงานวิจัยการทำแผนชุมชนเพื่อแก้ปัญหาความยากจน จำนวน 34 งาน มีข้อค้นพบ ด้านข้อมูลที่สรุปได้ ที่จะนำเสนอตามลำดับในประเด็นดังนี้ 1. อดีตของการเป็นหนี้- สาเหตุการเป็นหนี้ของชุมชน 2. สถานภาพการเป็นหนี้ของชุมชนในปัจจุบัน 3. อนาคตของการเป็นหนี้ - ทางออกและวิธีการแก้ไข และ 4. องค์ความรู้ในการจัดการหนี้สินของชุมชน

ข้อค้นพบด้านข้อมูลจากงานวิจัยด้านการจัดการหนี้สินของประชาชน

1. อดีตของการเป็นหนี้ - สาเหตุการเป็นหนี้ของชุมชน

ปัญหาหนี้สินของชุมชน เป็นปัญหาที่สะสมพอกพูนมาเป็นระยะเวลากว่า 40 ปี จากการศึกษาของชุมชนแต่ละชุมชนถึงต้นตอของหนี้สิน อดีตของการเป็นหนี้หรือทางเดินของหนี้สินพบว่า ในอดีตชุมชนไม่มีหนี้ หรือถ้ามีก็มีจำนวนน้อยมาก โดยเริ่มเป็นหนี้ตั้งแต่มีระบบการผลิตแบบใหม่ที่มีการลงทุนสูง และผลิตเพื่อขาย ประมาณ 45 ปีมานี้ ข้อมูลดังกล่าวสอดคล้องกับงานศึกษาด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอาชีพ งานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา ใน "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต" (2527) พรพีไล เลิศวิชา ใน "ชาวนาลุ่มน้ำชี" (2532) พรพีไล เลิศวิชา และฉัตรทิพย์ นาถสุภา ใน "วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย" (2537) สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ ใน "การวิจัยการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีพืชเศรษฐกิจในหมู่บ้านตะวันออกเฉียงเหนือ" (2533) ที่เสนอว่า การเกษตรก่อนแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพ เมื่อรัฐมีนโยบายการพัฒนาประเทศจึงวางแผนเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เน้นโครงสร้างพื้นฐานเศรษฐกิจ (infrastructure) ได้แก่ถนน ไฟฟ้า ระบบชลประทาน สาธารณูปโภคต่างๆ การพัฒนาเกษตรแผนใหม่ เช่นการส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ การส่งเสริมสินเชื่อการเกษตร โดยตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) ส่งผลให้การผลิตเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จากการผลิตเพื่อยังชีพเปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อขายทั้งในและนอกประเทศ ผลการเปลี่ยนแปลงทำให้มีการลงทุนเพื่อขยายการผลิตเพิ่มขึ้น เน้นกำไรเป็นเป้าหมายสูงสุด มีการนำปัจจัยการผลิตทุกชนิด เช่น ที่ดิน แรงงาน ทุน เทคโนโลยีแบบใหม่มาใช้

การสังเคราะห์งานวิจัยนี้พบว่า เส้นทางการเป็นหนี้ของชุมชนในทุกภาคไม่แตกต่างกัน แต่ละชุมชนต่างก็ได้รับผลกระทบจากการปรับเปลี่ยนระบบเกษตรกรรมของประเทศจากระบบเกษตรกรรมดั้งเดิม เพื่อตอบสนองการกินอยู่ของครอบครัวและชุมชน มาเป็นระบบเกษตรกรรมเคมีภายใต้นโยบายการส่งเสริมและพัฒนาของรัฐ ตั้งแต่ปี 2504 ซึ่งเป็นระบบการผลิตที่ได้รับการวิจัยปรับปรุงพันธุ์ให้มีผลผลิตสูง ควบคู่ไปกับการใช้ปัจจัยการผลิตจำพวกปุ๋ยเคมี ฮอโมน สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช โรคพืชและวัชพืช และได้นำเข้าเครื่องจักรกลการเกษตรมาใช้แทนแรงงานคนและสัตว์ ลักษณะการผลิตเป็นแบบเชิงเดี่ยวที่เป็นการปลูกพืช หรือเลี้ยงสัตว์ให้มีเพียงชนิดเดียวทั้งระบบ และการจัดการเพื่อให้ผลผลิตสูงสุด โดยในระยะแรกรัฐบาลไทยได้กำหนดพืชเศรษฐกิจหลักเพื่อการส่งออก 5 อย่างคือ ข้าว ข้าวโพด มันสำปะหลัง ปอ และอ้อย โดยมีหน่วยงานของรัฐที่สนับสนุนในเรื่องการบริการสินเชื่อ ที่สนับสนุนกระบวนการผลิต การจำหน่ายผลผลิตทางการเกษตรที่สะดวกรวดเร็ว ส่งผลให้รายได้จากการส่งออกสินค้าเกษตรของประเทศเพิ่มขึ้น

อย่างรวดเร็ว แต่ในทางตรงข้าม คุณภาพชีวิตของเกษตรกรกลับลดต่ำลงในทุกๆด้าน ชาวบ้านได้สูญเสียพันธุ์กรรมพืชและสัตว์ รวมทั้งภูมิปัญญาพื้นบ้านที่สั่งสมมาจากบรรพบุรุษต้องถูกทอดทิ้งต้องเผชิญกับปัญหาสุขภาพที่ได้รับผลกระทบจากการส่งเสริมให้ใช้สารเคมีในกระบวนการผลิตต้องบริโภคอาหารที่มีสารเคมีปนเปื้อนและตกค้างอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง ตลอดจนเผชิญปัญหาเศรษฐกิจที่เข้ามารุมเร้า อันเนื่องมา จากต้นทุนในการผลิตสูงขึ้น แต่ราคาผลผลิตตกต่ำรายได้ไม่เพียงพอ ต้องเข้าสู่วิกฤติการณ์การเป็นหนี้สิน จนกระทั่งเกษตรกรจำนวนมากต้องขายที่ดินทำกินและอพยพย้ายถิ่นไปเป็นแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม ส่วนเกษตรกรที่ยังยืนหยัดทำการเกษตรอยู่ก็ต้องเผชิญภาวะหนี้ที่รุมเร้าและเป็นหนี้พอกพูนขึ้นทุกปีๆ

จากการวิจัยตนเองของชุมชน พบว่า ในอดีต ชุมชนดำรงชีวิตด้วยเศรษฐกิจแบบยังชีพ ความจำเป็นในการดำรงชีวิตในรูปของปัจจัยสี่ สามารถหาได้จากทรัพยากร ที่มีอยู่ในท้องถิ่นปลูกข้าวให้พอกินในแต่ละปี พืช ผัก สัตว์ที่เป็นอาหารปลูกไว้และเลี้ยงไว้กินเอง และแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน เสร็จจากการปลูกข้าวก็ผลิตสิ่งที่เป็นอื่น ๆ เช่น ผู้ชายจักสาน สร้างบ้าน ผู้หญิงทอผ้าเป็นเครื่องนุ่งห่ม เจ็บป่วยก็หายาจากธรรมชาติ เป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมจากบรรพบุรุษ พร้อมกับความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ หากมีสิ่งใดที่ไม่สามารถผลิตขึ้นเองได้ ก็อาศัยการแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียงหรือพ่อค้าจากต่างถิ่น เช่นเอาผ้าทอไปแลกกับหอม พริก ยาสูบ เป็นต้น หรือนำข้าวเปลือก ข้าวสารไปแลกกับปลาร้า ปลาทู เนื้อย่าง ในภาคใต้มีการนำทุเรียนไปแลกกับข้าวเปลือก นำพืชไร่ไปแลกกับเสื่อ อนุอน เป็นต้น เป็นวิถีชีวิตที่ชาวบ้านสามารถพึ่งพาตนเองได้ หากบ้านไหนมีลูกมากข้าวไม่พอกินในแต่ละปี ก็สามารถยืมจากญาติ พอถึงฤดูเก็บเกี่ยวก็คืนในรูปแบบข้าวของเหมือนเดิม หรืออาจคืนในรูปพริกหรือหอม ไม่มีปัจจัยเรื่องเงินเข้ามาเกี่ยวข้อง จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ที่ยังมีชีวิตอยู่ ณ บ้านท่าเลอ ต.แม่สาคร อ.เวียงสา จ.น่าน ผู้เฒ่าเล่าว่า

เท่าที่จำความได้ ประมาณปี 2491 ลักษณะการยืมข้าว ส่วนใหญ่จะยืมจากญาติ พี่น้อง บ้านใกล้เคียงเรือนเคียง โดยยืมเท่าไรก็ใช้เท่านั้น เช่น ยืมข้าว 1 หาบ ก็ใช้ 1 หาบ ไม่มีดอกเบี้ย ช่วงนั้นเรื่องของเงินทองไม่ค่อยมีการหยิบยืมกันเพราะเงินมีน้อยและข้าวของส่วนใหญ่ไม่ได้ซื้อ ชาวบ้านจะทำเอง หรือหาจากป่าบ้าง นำสิ่งของแลกเปลี่ยนจากชุมชนอื่นหรือภายในชุมชน เริ่มมีการหยิบยืมเงินครั้งแรกประมาณปี พ.ศ.2508 หยิบยืมกันครั้งละประมาณ 10 บาทถึง 20 บาทเท่านั้น ไม่มีดอกเบี้ย เป็นการยืมระหว่างเครือญาติ หรือบ้านใกล้เคียง ยืมเฉพาะที่จำเป็นต้องใช้จริงๆ เท่านั้นและระยะเวลาในการใช้คืนไม่นาน ประมาณหนึ่งอาทิตย์หรือสองอาทิตย์ (จรงรักษ์แปงเครื่อง, 2547, น. 42)

วิถีการดำเนินชีวิต และการประกอบอาชีพของชุมชนจะเป็นไปตามฤดูกาล คือ ในเดือนพฤษภาคม จะเป็นฤดูของการเพาะปลูกพืชไร่ การหว่านกล้าในนา การลงแขกดำนา ช่วงเดือนกรกฎาคมถึงสิงหาคมเป็นช่วงที่พืชไร่และข้าวกำลังเจริญเติบโต เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวผลผลิตในเดือนกันยายนถึงมีนาคม ชาวบ้านจะมีการลงแขกเก็บเกี่ยวพืชผล ช่วงเดือนเมษายน เป็น ช่วงที่ว่างจากการดูแลไร่ นา สวน จึงเป็นช่วงเดือนที่สนุกสนานรื่นเริง หยุดพักจากการทำงานทั้งปี มีประเพณีทำบุญ เช่นสงกรานต์ ประเพณีเลี้ยงผีปู่ย่า ชาวบ้านมีกิจกรรมทางประเพณีร่วมกันมาก เช่นงานบวช งานศพ ประเพณีลอยกระทง ประเพณีทำบุญเข้าพรรษา เป็นต้น

นอกเหนือจากการดำรงตนอยู่ในพุทธศาสนา และประเพณีวัฒนธรรมอันดีงาม ชุมชนยังมีการนับถือธรรมชาติว่าเป็นผู้ให้กำเนิดและช่วยให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ มีการนับถือผี มีผีบ้าน ผีป่า ผีบรรพบุรุษ (ผีปู่ย่า) เป็นต้น ประเพณีในการนับถือผีสามารถธำรงจิตใจของผู้คนในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขและถ่ายทอดความเชื่อเหล่านี้สืบต่อกันมา

ต่อมาระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพได้ค่อยๆ ถูกทดแทนด้วยระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ ตามนโยบายของรัฐ “น้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี มีงานทำ ” เมื่อความเจริญเข้ามา มีเรื่องของเงินตราเข้ามาเกี่ยวข้อง ในภาคเหนือ ชาวบ้านมีการรวมกลุ่ม มักกันออมเงินในแต่ละเดือนและมีการหยิบสลาก เพื่อนำเงินมาใช้จ่าย หรือใส่ดอกเบี้ยยแข่งกัน ใครใส่ดอกเบี้ยยมากกว่า จะได้เงินไปใช้ในเดื่อนนั้น (หลักการเช่นเดียวกับแชร์ในปัจจุบัน) หากใครได้รับเงินในเดือนนั้นๆ ก็จะมีการเลี้ยงสังสรรค์กันภายในกลุ่ม เรียกว่า “กลุ่มสามัคคี” วงเงินที่นำมารวมกันได้ประมาณ 5,000-6,000 บาทหรือไม่เกิน 10,000 บาท พอที่จะสามารถนำเงินไปซื้อสังกะสีมามุงหลังคาบ้านได้หลังหนึ่ง (ยุคนั้นชาวบ้านนิยมเปลี่ยนหลังคาบ้านจากหญ้าคามาเป็นสังกะสีเพื่อบอกฐานะของเจ้าของบ้าน) (จรัล ทรัพย์, 2547, น. 40)

จากนโยบายการเกษตรที่เน้นผลผลิตสูง ขายได้ราคาดี มีเงินเป็นสิ่งจูงใจ มีข้าวของเครื่องใช้เป็นสิ่งอำนวยความสะดวก จึงจำเป็นต้องเพิ่มกระบวนการผลิตในแปลง เพิ่มผลผลิตเพื่อให้ได้เงินมากที่สุด พันธุ์ข้าวตลอดจนพันธุ์พืชพื้นบ้านที่เคยปลูกก็ขายไม่ได้ราคา และไม่เป็นที่ต้องการของตลาด จำเป็นต้องปลูกพันธุ์ข้าวหรือพืชที่นายทุนนำมาให้ แหล่งทุนหรือพ่อค้าคนกลางที่เข้ามาหมู่บ้านครั้งแรกประมาณปี 2514 เพื่อส่งเสริมและสนับสนุนการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ขายพันธุ์พืชที่เป็นที่ต้องการของตลาด พร้อมปุ๋ยเคมีที่จะทำให้พืชงดงามขายได้ราคา ยาฆ่าหญ้า ที่พ่นลงไปแล้วตายเฉพาะหญ้า ยาฆ่าแมลงที่พ่นลงไปแล้วแมลงไม่สามารถมาเจาะทำลายพืชผลได้ แม้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น นายทุนใจดีบอกยังไม่ต้องจ่าย พอขายพืชผลได้ค่อยมาหักทีหลัง ปีสองปีแรกของการทำการเกษตรแบบนี้ได้เงินมาก แต่พอปีที่สาม ปุ๋ยที่เคยใส่ลงไปในที่เดิมต้องเพิ่มปริมาณ

ลงไปอีก ไม่เช่นนั้นพืชที่ปลูกก็จะแคะแสร้งขายไม่ได้ราคา ยาฆ่าแมลงที่เคยพ่นลงไปเท่าเดิม ไม่สามารถตัดทานแมลงได้ ต้องพ่นลงไปมากกว่าเดิมแมลงถึงจะตาย ต้นทุนที่ต้องกู้มาจากนายทุนเดิมเริ่มมากขึ้น พอขายราคาก็ถูกกด เพราะใครๆก็ปลูกเหมือนกัน ถ้าไม่ขายก็กินไม่หมด ชาวบ้านไม่สามารถกำหนดราคาได้

หลังจากการก่อตั้งของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) เมื่อปี 2509 ประมาณปี 2515 เป็นต้นไป ธนาคารได้เริ่มเข้าไปประชาสัมพันธ์ในหมู่บ้าน เกี่ยวกับเงินกู้แบบต่างๆ เกษตรกรเริ่มกู้เงินจากธกส. ช่วงแรกกู้มาทำนา เป็นค่าปุ๋ย ค่ายา ค่าแรงงานจำนวนไม่มากนัก ส่วนใหญ่ไม่เกิน 10,000-20,000 บาท หลังจากนั้นไม่กี่ปี ก็กู้มากขึ้น ในระดับ 20,000 - 50,000 บาท จนถึงหลักแสนบาทในปัจจุบัน แต่พอกำหนดชำระรายปี ผลผลิตที่ลงทุนไปไม่สามารถสร้างรายได้เพียงพอต่อการชำระหนี้ได้ เนื่องจากพืชผลราคาตกต่ำ และต้องลงทุนค่าปุ๋ย ค่ายาเพิ่ม จำเป็นต้องกู้แหล่งเงินภายนอก คือนายทุนเงินกู้ เพื่อนำเงินไปชำระคืน ธกส. เพื่อรักษาเครดิต ในการเป็นสมาชิก ส่งผลให้เกษตรกรเป็นหนี้แหล่งเงินนอกระบบที่เสียดอกเบี้ยสูง การกู้เงินจากนายทุนเป็นการกู้เงินระยะสั้น เมื่อถึงกำหนดชำระ คืน เกษตรกรจำต้องไปกู้เงินจาก ธกส. เพื่อนำมาชำระหนี้รายรอบ โดยธกส. จัดทำเป็นสัญญาโครงการต่างๆ เช่น ซื้อวัว ลงทุนระยะสั้น แต่ให้เป็นเงินก้อน เกษตรกรนำเงินส่วนนี้ไปชำระหนี้รายรอบ เป็นเช่นนี้หลายปีจนถึงปัจจุบัน ทำให้หนี้เกษตรกรเพิ่มขึ้นทวีคูณ ทั้งเงินต้น และดอกเบี้ย และถ้าเกิดวิกฤติจากภัยแล้ง น้ำท่วม ก็ไม่สามารถชำระหนี้ได้ ทำให้เกษตรกรเป็นหนี้เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนถึงปัจจุบัน

การกู้เงินมาลงทุนเพาะปลูกในหลายพื้นที่ยังเกี่ยวพันไปถึงการขายผลผลิตด้วย เกษตรกรรายใดหากกู้ยืมเงินคนใดมักจะมีข้อผูกพัน ที่ต้องไปขาย ผลผลิตให้นายทุนคนนั้นด้วย เพื่อจะได้หักหนี้กันไป และถือเป็นบุญคุณที่นายทุนผู้นั้นให้กู้ ทั้งที่นายทุนได้ประโยชน์จากการได้ดอกเบี้ยจากเกษตรกรและได้กำไรจากการซื้อขายผลผลิต ข้อมูลพบว่าปี 2531 ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การกู้ข้าวในชุมชนเริ่มมีการคิดดอกเบี้ย เช่น กู้ 2 ถึง ใช้หนี้ 3 ถึง นอกจากการกู้ข้าวแล้ว มีการกู้ปุ๋ยเคมีจากนายทุนนอกหมู่บ้านด้วย เช่น ปุ๋ยเคมี 1 กระสอบ เวลาใช้คืนต้องใช้ข้าวเปลือก 15 ถึง ราคาข้าวเปลือกช่วงนั้น ถึงละ 35 บาท จะเป็น 525 บาท ขณะที่ปุ๋ยกระสอบละ 250 บาท เท่ากับชาวนาต้องจ่ายดอกเบี้ยให้นายทุน 275 บาทหรือร้อยละ 110 (บุญชา แก้วส่อง และ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2533, น. 88-102)

งานวิจัยของชุมชนทุกภาคมีความสอดคล้องกันว่า ในระยะแรกของการทำเกษตรเคมี เกษตรกรส่วนใหญ่มีรายได้เพิ่มขึ้น แต่หลังจากที่เกษตรกรทุ่มเทตัวเองเข้าสู่ระบบเกษตรกรรมเคมีเต็มที่กว่า 40 ปีที่ผ่านมา ผลผลิตพืชเศรษฐกิจต่อไร่ในอัตราที่สูงสุดกลับมีแนวโน้มต่ำลงมาก

ครอบครัวเกษตรกรต้องใช้ปัจจัยการผลิตพวกปุ๋ยเคมี สารเคมี สารป้องกันกำจัดศัตรูพืชและโรคพืชเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ขณะเดียวกันราคาของพืชเศรษฐกิจก็ไม่ได้เพิ่มขึ้นตามราคาปุ๋ยหรือสารเคมี เกษตรกรจึงต้องขายผลผลิตในราคาต่ำเมื่อเทียบกับต้นทุนการผลิต ทั้งยังเป็นการขายผลผลิตที่เกษตรกรไม่มีอำนาจต่อรองราคา ดินที่เคยอุดมสมบูรณ์ เริ่มเปลี่ยนสภาพเป็นดินแข็งกระด้าง เกิดการชะล้าง พังทลายของพื้นที่การเกษตรที่ลาดชันและเป็นดินทรายมากกว่าปกติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ผนวกกับเกษตรกรต้องประสบกับสภาพความแห้งแล้ง หรือสภาพดินฟ้าอากาศที่มีความไม่แน่นอน เมื่อรายได้ไม่เพียงพอกับรายจ่าย ทำให้จำเป็นต้องกู้เงิน เพื่อนำเงินที่ได้มาใช้ในการผลิตในปีต่อไป รวมทั้งค่าใช้จ่ายในการยังชีพอื่นๆ เมื่อผลิตแล้วถึงเวลาขายราคาผลผลิตตกต่ำ ทำให้เกษตรกรประสบปัญหาการขาดทุน ไม่มีเงินเพียงพอชำระหนี้ในแต่ละปี เกษตรกรส่วนใหญ่ต้องแก้ปัญหาหนี้สินโดย “การหมุนหนี้” คือการกู้จากแหล่งหนึ่งมาชำระอีกแหล่งหนึ่ง รวมทั้งการกู้จากนายทุนที่ต้องเสียดอกเบี้ยสูง หากปีใดประสบปัญหาภัยธรรมชาติ ก็จะทำให้หนี้สินของเกษตรกรเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังพบว่า เกษตรกรที่เช่าที่ทำกินมีหนี้สินสูงกว่าครัวเรือนกลุ่มอื่นๆ เพราะ แต่ละปีมีต้นทุนการผลิตสูงกว่า

จากการวิจัยของชุมชนเอง ทำให้เห็นความเป็นจริงที่เกิดขึ้นกับเกษตรกรทุกพื้นที่ของประเทศไทย คือเกษตรกรยืมกู้เงินเพื่อการผลิตถึงเป็นหนี้ทวิคูณ เกษตรกรคิดว่าการกู้ยืมเงินมาลงทุน ไม่ว่าจะเป็นการกู้ยืมเงินจากธกส. หรือนายทุนเงินกู้ภายนอกก็ดี เป็นการกู้เพื่อการผลิตหวังสร้างรายได้ แต่การผลิตไม่สามารถสร้างรายได้ได้จริง เนื่องจากปัจจัยต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการถูกกดราคาจากพ่อค้าคนกลาง ทุนในการผลิตสูง หรือประสบภัยธรรมชาติ ความแห้งแล้ง น้ำท่วมเหล่านี้ล้วนนำมาซึ่งการขาดทุนในการผลิต และการเป็นหนี้สินเพิ่มขึ้น การผลิตของเกษตรกรจึงไม่ได้สร้างความกินดีอยู่ดีขึ้นเลย การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตจากการผลิตเพื่อยังชีพเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตรา ได้กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกษตรกรกลายเป็นหนี้สิน และหนี้สินก็ได้ขยายตัวมากขึ้น ในยุคการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ที่รัฐได้เร่งพัฒนาการเกษตรเพื่อพาณิชย์สู่ชนบทมากขึ้น

ในราวปี 2517-2525 สหกรณ์การเกษตรเริ่มเข้ามารับสมาชิก ให้บริการจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ปุ๋ยเคมีและรับซื้อผลผลิต ในปี 2531 มีการสนับสนุนโครงการประสิทธิภาพพืชไร่ โดยเกษตรตำบล และมีกองทุนอื่นๆตามมาอีกเช่น กองทุน เพื่อแก้ไขความยากจน(กขจก.) กลุ่มออมทรัพย์แม่บ้าน กองทุนหมู่บ้านและอื่นๆ การมีแหล่งเงินให้กู้มากขึ้น ในทางหนึ่ง กลับทำให้ชุมชนเป็นหนี้มากขึ้นอีก จากการวิจัยของชุมชนเองพบว่า เกษตรกรที่เป็นหนี้มากกว่า 3 แหล่งขึ้นไป จะมี

ความยากลำบากในการหาเงินมาชำระหนี้ และใช้วิธี “หมุนหนี้” เช่นนี้มาใช้กับเงินกู้อื่นๆ ด้วยเช่นกัน ดังนั้น การกู้เงินบางครั้งจึงไม่ได้นำมาใช้ตรงตามวัตถุประสงค์ที่กู้เลย

สัมปทานป่าไม้ : ต้นเหตุของสภาพแวดล้อมที่แปรเปลี่ยน ผลกระทบต่อความยากจนและหนี้สิน

การศึกษาสภาพความเป็นไปในชุมชนแทบทุกภาค พบปัญหาร่วมด้านสภาพแวดล้อมที่เป็นที่มาของความยากจนและการเป็นหนี้สินประการหนึ่ง ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ และส่งผลกระทบต่อการประกอบอาชีพของชุมชนอย่างใหญ่หลวง นั่นคือปัญหาสัมปทานป่าไม้ของรัฐที่ทำให้เกิดการตัดไม้ทำลายป่าอย่างมหาศาลและเป็นที่มาของน้ำท่วม ฝนแล้ง ทำให้ชุมชนซึ่งมีพื้นฐานเกษตรกรรมไม่สามารถปลูกพืชผลตามวิถีที่เคยปฏิบัติมาได้

ภาพที่เห็นชัดเจนคงเป็นภาพของสัมปทานป่าไม้ในภาคเหนือ ที่ชาวบ้านน้ำเกี๋ยน จ.น่านได้ทบทวนอดีตว่า ในราวทศวรรษ 2520 ความเปลี่ยนแปลงที่ไม่คาดฝันที่ก่อตัวขึ้นอย่างเงียบเชียบ ช่วงเวลานั้น หากดูภายนอกวิถีชีวิตชาวบ้านทั่วไปคงดำเนินไปอย่างปกติ หญิงชายล้วนผูกพันกับการผลิตไร่ข้าวและข้าวโพด ตลอดจนพืชผักอื่นๆ เพื่อเป็นแหล่งอาหารและรายได้ของครอบครัว เมื่อถึงนอกฤดูการผลิตผู้ชายในชุมชนได้ไปเป็นแรงงานรับจ้าง ภารกิจหลักของแรงงานรับจ้างในช่วงเวลานั้นเกี่ยวข้องกับ การตัดไม้อย่างแนบแน่น ชาวบ้านยังจำภาพของช่วงเวลาดังกล่าวได้เป็นอย่างดีว่า

“พอเสร็จจากงานในไร่ ครอบครัวไหนที่มีล้อเกวียน ก็ออกไปรับจ้างลากไม้ตอนกลางคืน บางคนที่ไม่มีล้อเกวียน ก็ไปเป็นแรงงานเลื่อยไม้ให้กับพ่อเลื่อย ชาวบ้านบางคนก็มีช้างชักลากไม้ในป่า เวลานั้นป่าไม้ที่ขุนน้ำเกี๋ยนและหมู่บ้านรอบๆอุดมสมบูรณ์มาก รัฐบาลอนุญาตให้มีการสัมปทานป่าไม้ บ้านเราก็มีนายทุนมาสัมปทานป่า”

การออกไปตัดไม้ เลื่อยไม้ ตลอดจนชักลากไม้ในป่ายามค่ำคืน ซึ่งควรเป็นเวลาสำหรับการพักผ่อนในวิถีชีวิตปกติ ร่างกายเริ่มประท้วง ชาวบ้านส่วนหนึ่งหันไปพึ่งสารกระตุ้นเพื่อให้มีแรงทำงานอย่างที่ตั้งใจ ต้นไม้ในป่าขุนน้ำถูกโค่นลงต้นแล้วต้นเล่า พร้อมๆกับการออกไล่สัตว์ป่าและเก็บของป่ามาเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัว แทนที่ฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจะดีขึ้น แต่กลับเป็นไปในทางตรงข้าม

เมื่อสภาพพื้นที่ป่าในบ้านน้ำเกี๋ยนและตำบลใกล้เคียงถูกทำลายลง ความเปลี่ยนแปลงต่อระบบนิเวศน์ได้ค่อยๆก่อตัวเป็นผลกระทบที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ชาวบ้านเล่าว่า

ตั้งแต่ปี 2529 เป็นต้นมา ที่บ้านเราบางปีก็มีน้ำท่วม บางปีฝนแล้ง แล้งขนาดที่ชาวบ้านต้องรอคิวตักน้ำจากบ่อสาธารณะมาใช้ในบ้าน พืชผลในไร่ก็เสียหายเพราะขาดน้ำ เมื่อ

พืชผลเสียหายเราก็ต้องกู้เงินมาใช้ หนี้สินเกิดขึ้นตามมา ช่างหนึ่งชาวบ้านแก้ปัญหาด้วยการบุกเบิกที่ทำกินเพิ่มเพื่อให้มีผลผลิตมากขึ้น หวังว่าจะมีรายได้ช่วยผ่อนหนี้สินให้เบาบางลง แต่แล้วเจอดันทุนทั้งเมล็ดพันธุ์ข้าวโพด ปุ๋ยเคมีและสารเคมีอื่นๆ ประกอบกับบางปีเกิดฝนแล้งขึ้นมาอีก หนี้สินก็เลยรัดตัว คนกลุ่มหนึ่งก็ขายที่ทำ กินเอาเงินมาใช้หนี้ (คณะกรรมการจัดทำแผนชุมชนภาคเหนือ สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน, ม.ป.ป., น. 7-9)

ในงานวิจัย “เกษตรกรรมยั่งยืนกับหนี้สินเกษตรกรรายย่อย ภูมินิเวศน์น่าน” (จรัลรักษ์ แปงเครื่อง, 2547, น. 26) ชาวบ้านเล่าว่า

เดิมบ้านท่าเลอเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ป่าไม้ สัตว์ป่านานาชนิด การตั้งชื่อหมู่บ้าน ตั้งชื่อตามลำห้วยท่าเลอ เป็นลำห้วยที่เปรียบได้ว่าเป็นชีวิตจิตใจของชาวบ้าน เพราะเป็นอยู่ข้าวอยู่น้ำของชาวบ้าน ใช้กิน ใช้อาบใช้เป็นแหล่งอาหารและแหล่งประกอบอาชีพทางการเกษตร ต่อมาในปี 2507-2508 มีการสัมปทานป่าไม้ในพื้นที่ของหมู่บ้านท่าเลอ (โดยบริษัทเต็งไทรรัตน์เป็นผู้สัมปทาน) มีการตัดไม้มากมาย โดยใช้ช้างลากต้นไม้ใหญ่ออกมาจากป่าแล้วขนย้ายอีกที ช่วงนั้นชาวบ้านเริ่มมีผลกระทบด้านอาหารจากป่า สัตว์ป่าหายไปป่าเล็ก น้ำในห้วยหนองคลองบึงที่ไม่เคยแห้ง ก็เริ่มแห้งในฤดูแล้ง

ในภาคใต้ สภาพเดิมในท้องที่ของตำบลต้นยวน อำเภอพนม จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพันธุ์ไม้นานาชนิดหลายชนิด เรียกว่าป่าเบญจพรรณ ในป่ามีอาหารพวกสัตว์ป่าอยู่ชุกชุม มีผึ้งหลวงทำรังอยู่มากมาย ในป่านอกจากสัตว์แล้วยังมีผัก คือกล้วยเถื่อน หน่อไม้ ผักกูด ผักหนาม ลูกเนียง ลูกเหรียง การหาของป่าจึงเป็นผลผลิตในยุคแรกของชุมชน นอกจากการทำไร่ ปลูกข้าว ผัก พืชล้มลุก เช่นกล้วย อ้อย ขมิ้น ขิง ถั่ว แตงกวา แตงร้าน มันขี้หนู ขณะเดียวกันก็ปลูกพืชอื่นปนด้วย เช่นมะพร้าว ลางสาด มังคุด พุรี ยาง มะกอก เป็นต้น ต่อมาสังคมขยายตัวมากขึ้นข้าวไร่ที่ปลูกไม่พอ จึงมีการทำนา โดยบุกเบิกป่าดงดิบ เป็นนาข้าว ร่วมกับการทำสวนผลไม้และปลูกยางพารา

ปีพ.ศ.2500-2515 เป็นช่วงที่ชาวบ้านทำสวนยางพาราเป็นหลัก เนื่องจากสภาพป่าถูกทำลาย โดยรัฐให้บริษัทเอกชนเข้าสัมปทาน บริษัทจะบุกเข้าไปในป่า โดยการสร้างเส้นทางเพื่อขนไม้ออกจากป่า จากนั้นก็ใช้รถสิบล้อ รถแทรกเตอร์ ใช้เลื่อยยนต์เข้าทำลายป่าเป็นการใหญ่ ซึ่งเปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปปลูกสร้างสวนยางกันเป็นล่ำเป็นสันจนถึงปัจจุบัน

สาเหตุของการเป็นหนี้

สหพันธ์การเกษตรภาคเหนือ ได้สรุปสาเหตุของการเป็นหนี้สินของเกษตรกร ว่าเกิดจากปัญหาเชิงนโยบายสองระดับ ได้แก่

ระดับแรก เป็นปัญหานโยบายการเกษตร ที่ส่งเสริมให้ราษฎรเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์แต่กลับละเลย หรือมีส่วนสร้างปัญหาทำให้เกษตรกรอ่อนแอ เช่นปัญหาการจัดการทรัพยากร ปัญหาการเข้าสู่ ารค้าเสรีขณะที่เกษตรกรไม่มีความพร้อม และปัญหาการบริหารของสถาบันการเงินเพื่อการเกษตรที่มุ่งเอาแต่กำไร โดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของเกษตรกร

ระดับที่สอง เป็นปัญหาจากนโยบายการพัฒนาประเทศ ที่มีลักษณะชุดรีด มูลค่าส่วนเกินจากภาคเกษตรกรรม ดังปรากฏในนโยบายภาษีและ การจ่ายงบประมาณที่ไม่เป็นธรรมแก่เกษตรกร กร นโยบายให้สิทธิแก่ภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ โดยสร้างภาระให้แก่ภาคเกษตรกรรม นโยบายเปิดเสรีทางการเงิน การค้าและบริการที่จะทำให้เกษตรกรถูกดึงสู่ภาวะการแข่งขันในระบบตลาดที่ไม่เป็นธรรม ในขณะที่ไม่มีความพร้อม ตลอดจนมีการลดสวัสดิการสังคม ซึ่งจะทำให้เกษตรกรถูกทอดทิ้ง ไม่ได้รับการดูแลจากสังคมมากขึ้นไปอีก นอกจากนี้ คณะอนุกรรมการแก้ไขปัญหาหนี้สินเกษตรกร ได้สำรวจพบว่าลักษณะการเป็นหนี้สินของเกษตรกรภาคเหนือ สามารถจำแนกได้เป็น 4 ประเภทคือ

1. หนี้จากการผลิตตามปกติ (โดยไม่มีโครงสร้างของรัฐมาส่งเสริมโดยตรง)
2. หนี้จากการส่งเสริมของรัฐ ได้แก่ โครงการปรับโครงสร้างระบบการผลิต (ค.ป.ร.)
3. หนี้จากการส่งเสริมของสหกรณ์การเกษตร
4. หนี้จากโครงการพัฒนาของรัฐที่กระทบที่ทำกินของราษฎร เช่น การประกาศเขต

ป่าสงวนแห่งชาติหรืออุทยานแห่งชาติทับที่ทำกิน โครงการสร้างเขื่อน ฯลฯ

จากการสังเคราะห์งานวิจัย จากทุกภาค พบข้อมูลในทางที่คล้ายคลึงกับการศึกษาข้างต้น โดยพบว่าการเกิดหนี้สินของชุมชนมีสาเหตุดังนี้

1. หนี้ที่เกิดจากปัญหาเชิงนโยบายของรัฐ สามารถจำแนกในรายละเอียดดังนี้

- 1.1 หนี้ที่เกิดจากนโยบายการทำเกษตรเชิงเดี่ยว และเกษตรเคมี อัน

เนื่องมาจากการส่งเสริมโดยรัฐ ทำให้ชุมชนปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากเกษตรแบบดั้งเดิมมาเป็นเกษตรแผนใหม่ ที่ต้องใช้สารเคมีและการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ซึ่งเป็นระบบเกษตรที่ต้องใช้เงินลงทุนสูง และชุมชนส่วนใหญ่ไม่มีเงินลงทุนจึง ต้องเป็นหนี้ จากการลงทุนทางการเกษตร โดยเฉพาะการกู้เงินเพื่อนำไปซื้อปุ๋ยเคมีที่ต้องเพิ่มปริมาณการใช้ทุกปี เมื่อมีการใช้ปุ๋ยเคมีติดต่อกันเป็นเวลานาน ยังต้องเสียค่าปรับปรุงบำรุงดินที่เสื่อมโทรมด้วย และต้องนำไปซื้อรถไถนาที่มีราคาสูง ค่าใช้จ่ายต่างๆที่เกี่ยวกับการเกษตร ที่มีต้นทุนการผลิตสูงขึ้น ทำให้เกษตรกรต้องกู้เงินมาลงทุนเพิ่มทุกปี

จากการสอบถามชาวบ้านด้วยตนเอง ถึงสาเหตุการเป็นหนี้ครั้งแรก ส่วนใหญ่จะได้รับคำตอบที่คล้ายคลึงกัน คือเพื่อการลงทุนทางการเกษตร ยกตัวอย่าง งานวิจัยของชุมชนในภูมินิเวศน์น่าน พบว่า สาเหตุการเป็นหนี้ครั้งแรกทุกกลุ่มพื้นที่ เรียงตามลำดับ 5 อันดับแรก คือ

- 1.การลงทุนทางการเกษตร ร้อยละ 84.20
- 2.ราคาผลผลิตตกต่ำ ร้อยละ 49.30
- 3.ค่าครองชีพสูง ร้อยละ 45.40
- 4.ค่าเล่าเรียนบุตร ร้อยละ 25.70
- 5.สินค้าฟุ่มเฟือย เช่นสิ่งอำนวยความสะดวก ต่างๆ คิดเป็นร้อยละ 23.70

การวิจัยในภูมินิเวศน์สุรินทร์ พบเช่นเดียวกันว่า ต้นตอของหนี้สิน คือการลงทุนเพื่อการผลิตด้วยสินค้าดอกเบญจมาศ โดยการกู้ยืมจาก ธกส .หรือสหกรณ์ด้วยเงินกู้ดอกเบญจมาศ 9-15 % ต่อปี เพื่อการลงทุนการผลิตด้วยการปรับระบบน้ำ ขุดสระ วางท่อ ปรับที่ จำรงทด จำรงแรงงาน ซื้อมันฝรั่ง พันธุ์สัตว์ ขณะที่การผลิตมีความเสี่ยงต่อภัยธรรมชาติและมีความผันผวนเรื่องราคา เมื่อผลผลิตตกต่ำทำให้ขาดทุน ไม่สามารถส่งหนี้ให้ธกส .หรือสหกรณ์ได้ ต้องกู้ยืมจากแหล่งอื่น เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กองทุน 1 ล้าน หรือพ่อค้านายทุนที่คิดดอกเบญจมาศ ทำให้เกษตรกรเป็นหนี้หลายทาง วัฏจักรการใช้หนี้จะหมุนวนอย่างต่อเนื่อง และมีหนี้สินเพิ่ม

ในภาคใต้ จากการทำแผนแม่บทชุมชน ต.วังอ่างอ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช (2547, น. 26) พบว่า ปัญหาอันดับต้นๆ ของชุมชนคือ 1.หนี้สิน 2.ผลผลิตทางการเกษตรราคาตกต่ำ 3.ชุมชนขาดกระบวนการเรียนรู้ 4.ปัญหาคุณภาพดิน 5.ขาดอาชีพเสริม ส่วนสาเหตุของการเป็นหนี้ ของชุมชนตำบลนางหลง อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช (2547, น. 4) พบว่า เกิดจากการกู้เพื่อ 1.ประกอบอาชีพทางการเกษตร 2.สร้างที่อยู่อาศัย 3.เพื่อการศึกษาบุตร 4.ชำระหนี้เก่าและซื้อสินค้าอำนวยความสะดวกและสินค้าฟุ่มเฟือย

อนึ่ง ปัญหาหนี้สิน ที่เกิดจากการทำเกษตรเชิงเดี่ยว และเกษตรเคมี อันเนื่องมาจากการส่งเสริมโดยรัฐ ยังมีความสัมพันธ์สืบเนื่องกับปัญหาอื่นๆ ที่ทำให้เกษตรกรเป็นหนี้มากขึ้นอีกด้วย ดังนี้

- การขาดทุนจากการลงทุนภาคเกษตรกรรม อันเนื่องมาจากราคาผลผลิตตกต่ำ ราคาไม่แน่นอน ทำให้เกษตรกรที่ต้องลงทุนสูงทุกปี การประสบปัญหาการขาดทุน ทำให้ขาดเงินทุนการผลิตในปีต่อมา ยิ่งกว่านั้น หากปีใดประสบภัยธรรมชาติแล้ว ทำให้ไม่มีผลผลิตขาย ต้องกู้เงินเพิ่มจากแหล่งอื่นอีก ทำให้เกษตรกรมีหนี้สินเพิ่มขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

- ปัญหาผลผลิตลดลงเนื่องจากดินเสื่อมคุณภาพ สาเหตุจากการเน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการขาย และใช้สารเคมีในปริมาณมากขึ้นเป็นเวลานานทำให้ดินเสื่อมโทรม โดยไม่ได้ปรับปรุงดิน ทำให้ผลผลิตทางการเกษตรลดลง เพราะดินไม่เหมาะกับการเพาะปลูก

- ปัญหาสภาพดินฟ้าอากาศ และปัญหาโรคพืชและแมลงทำลายผลผลิต การทำการเกษตรต้องอาศัยน้ำ ถ้าพื้นที่ใดไม่มีระบบชลประทาน ทำให้ประสบปัญหาภัยแล้ง แต่ในบางปีก็เกิดปัญหาน้ำท่วม ผลผลิตเสียหาย ต้องกู้ยืมเงินมาลงทุน เมื่อไม่มีผลผลิตขายก็ไม่มีเงินชำระหนี้ กลายเป็นปัญหาหนี้สินพอกพูนต่อไป นอกจากนี้การปลูกพืชเชิงเดี่ยวมาก ทำให้เกิดปัญหาโรคพืชและแมลง ทำให้ผลผลิตไม่ได้มาตรฐานและต้องใช้จ่ายเป็นค่าสารเคมีมากขึ้นด้วย

1.2 หนี้ที่เกิดจากโครงการพัฒนาของรัฐที่กระทบที่ทำกินของราษฎร ได้แก่ เช่น การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติหรืออุทยานแห่งชาติทับที่ทำกิน และโครงการสร้างเขื่อน

การศึกษางานวิจัยเรื่องหนี้สินในภาคต่างๆยังพบประเด็นที่สำคัญว่าปัญหาหนี้สินและความยากจนมีความสัมพันธ์สืบเนื่องกับปัญหาเรื่องที่ทำกิน อันมีที่มาจากโครงการพัฒนาของรัฐที่กระทบที่ทำกินของราษฎร คือ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติหรืออุทยานแห่งชาติทับที่ทำกิน และโครงการสร้างเขื่อน จากงานวิจัยการแก้ไข ปัญหาความยากจนของคนบ้านแลง อ.เมือง จ.ลำปาง (อินทูล เบ็ญโต และคณะ, 2549) สะท้อนให้เห็นปัญหาดังกล่าวได้อย่างชัดเจน คนบ้านแลงจำนวน 12 หมู่บ้าน ซึ่งเป็นชุมชนที่ตั้งรกรากมานานราว 300 ปีมาแล้ว ปัจจุบันชาติที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยในระดับที่รุนแรงมาก แม้ว่าตำบลบ้านแลงมีเนื้อที่เกือบสามแสนไร่ ต่อประชากร 7,535 คน แต่ในความเป็นจริง เฉลี่ยแล้วคนบ้านแลงมีพื้นที่ทั้งที่อยู่อาศัยและทำกิน คนละ 0.5 ไร่ ทั้งที่ในอดีตมีที่ดินสมัปปุยาตายเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เป็นเพราะในปี 2510 องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ เริ่มดำเนินการตัดไม้ เสาป่าและแผ้วถางป่า เพื่อดำเนินการปลูกป่าเชิงธุรกิจ โดยอ้างสิทธิ์เหนือทรัพยากรเพื่อผูกขาดสัมปทานป่าไม้ จัดทำสวนป่ารวมทั้งบุกรุกยึดพื้นที่ทำกินของราษฎร เหตุดังกล่าวมีผล กระทบต่อระบบนิเวศน์ และสิ่งแวดล้อม ตลอดจนถึงวิถีความเป็นอยู่ของชุมชน ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์เสื่อมโทรมลง

หลังการเข้าทำสัมปทานและปลูกป่าขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ในปี พ.ศ.2510-2528 โดยการไล่ชาวบ้านออกจากที่ทำกินดั้งเดิมในเวลาใกล้เคียงกัน ราวปี 2508-2514 กรมชลประทานได้กันที่เป็นเขตรักษาพันธุ์ตามความยาวฝั่งซ้ายแม่น้ำวังในพื้นที่ต.บ้านแลง เพื่อสร้างเขื่อนกิ่วลม ทำให้คนบ้านแลงถูกบีบพื้นที่ที่อยู่ตรงกลาง ไม่สามารถขยายพื้นที่ทำกินได้อย่างสิ้นเชิง การไม่มีที่ดินทำกิน ทำให้ครอบครัวส่วนใหญ่ต้องเข้ามาขายแรงงานในตัวเมือง

นอกจากนี้ชุมชนยังขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้ น้ำสำหรับทำการเกษตรและได้รับการจัดสรรน้ำที่ไม่เป็นธรรม ทั้งที่ตำบลบ้านแลงมีฝายและเขื่อนเก็บน้ำขนาดใหญ่ คือฝายหลวงสบอาง สร้างกันแม่น้ำวังที่บ้านแลงเหนือตัวจังหวัดไป 27 กิโลเมตร สร้างเมื่อพ.ศ. 2478 เพื่อส่งน้ำให้พื้นที่เกษตร กรในเขตอ.เมืองและบางส่วนของอ.เกาะคาและแม่ทะ เขื่อนกักเก็บที่สร้างมาแต่ปี พ.ศ. 2508 ได้ดำเนินการส่งน้ำให้หมู่บ้านอื่นในเขตจังหวัดลำปาง มีระยะทางยาวกว่า 60 กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ไปถึงอ.ห้างฉัตร และอ.เกาะคา ทั้งยังส่งน้ำให้การประปาส่วนภูมิภาค เพื่อผลิตน้ำอุปโภคบริโภค ในเขตอ.เมืองลำปาง ประมาณ 20,000-25,000 ลูกบาศก์เมตรต่อปี และยังสนับสนุนน้ำให้กับ การไฟฟ้าฝายผลิตแม่เกาะ จังหวัดลำปาง เพื่อช่วยในระบบหล่อเย็น ประมาณ 16,000,000 ลูกบาศก์เมตรต่อปี นอกจากนั้นยังให้นายทุนจากแหล่งอื่นมาเช่าแ่ง ล่งน้ำเลี้ยงปลาในกระชัง ทำให้น้ำเสียอีกด้วย สิ่งทั้งหลายเหล่านี้ คนในชุมชนบ้านแลงไม่ได้รับประโยชน์จากการสร้างเขื่อนและฝายแต่อย่างใดเลย

ไม่เพียงเท่านั้น ชุมชนยังประสบปัญหาภัยแล้ง จากการที่ระบบนิเวศน์ถูกทำลาย โดยการปลูกป่าเศรษฐกิจและการตัดไม้ขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ ปัจจุบันสภาพป่าถูกทำลาย ไม่สามารถซึมซับอุ้มน้ำตามธรรมชาติได้ จึงเกิดภาวะน้ำป่าไหลหลาก พัดบ้านเรือนไร่นาเสียหาย สัตว์เลี้ยงล้มตาย หากมีฝนตกหนักติดต่อกันเกินสองวัน และหากไม่มีฝนตกติดต่อกันหนึ่งสัปดาห์ แม่น้ำ ห้วย ลำธารก็จะแห้งขอดไป

สถานการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านแลงตั้งแต่ปี 2510 เป็นต้นมานั้น ชาวบ้านไม่ได้นิ่งเฉย มีการเรียกร้องและขอความเป็นธรรมจากภาครัฐ แต่ไม่ได้รับการเหลียวแล ถึงแม้จะมีหน่วยงานภาครัฐที่รองรับเรื่องราวปัญหาที่เกิดขึ้นคือ องค์การบริหารส่วนตำบล แต่ก็ไม่สามารถจัดการปัญหาดังกล่าวได้มากนัก เนื่องจากมีความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านและเจ้าหน้าที่ป่าไม้ที่อยู่ซึ่งปัญหาทั้งหมดล้วนเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวตำบลบ้านแลง ประสบปัญหาความยากจนอย่างเลื่องไม่ได้ แกนนานและผู้นำชุมชนทำได้แค่เพียงรับเรื่องราวร้องทุกข์ ผู้ที่ไม่มีทางเลือกก็ต้องทนอยู่กับสภาพความยากจนขั้นแค้น เจ้าของทรัพย์สินที่อาศัยอยู่มาก่อน 300 ปี ปัจจุบันต้องกลายเป็นคนงานรับจ้างในไร่มันแกว โดยได้รับค่าจ้างวันละ 80 บาท! (อินทูล เบ็ญโต และคณะ, 2549, น. 3)

งานวิจัย “เกษตรกรรมยั่งยืนกับหนี้สินเกษตรกรรายย่อย ภูมินิเวศน์น่าน” ของ จงรักษ์ แปงเครื่อง (2547) พบว่าชุมชนชาวลัวะ บ้านดอนกลาง ที่รักษาป่าต้นน้ำและหวงแหนป่าอย่างยิ่ง และมีระบบการทำไร่หมุนเวียนคล้ายกับชาวกะเหรี่ยง (ซึ่งต่างกับไร่เลื่อนลอยโดยสิ้นเชิง) นั้น เดิมชาวบ้านจะมีที่ดินอยู่ 5-7 แปลงเพื่อสับเปลี่ยนหมุนเวียนกันทำจนกว่าจะครบทุกแปลง

แปลงที่ทำไปแล้วจะกลายเป็นผืนป่าที่สมบูรณ์อีกครั้งเมื่อกลับมาทำแปลงที่ 1 อีก ก็จะแผ้วถางเฉพาะหญ้าและไม้เล็กเท่านั้น ส่วนไม้ใหญ่ปล่อยให้เจริญเติบโตต่อไป ปัจจุบันมีข้อจำกัดเรื่องที่ดินทำกิน เพราะปัญหาอุทยานแห่งชาติประกาศทับที่ดินทำกินของคน ในพื้นที่ ทำให้ไม่สามารถเข้าไปทำอะไรได้ตามปกติ ทำให้ผลผลิตที่ได้มาพอเพียงสำหรับการบริโภคในครัวเรือน งานวิจัยยังพบอีกว่าพื้นที่ส่วนใหญ่ของบ้านดอนกลาง ซึ่งเป็นพื้นที่ราบ และเป็นคนเมืงนั้น ชาวบ้านก็ไม่มีเอกสารสิทธิ์ในการครอบครอง ทั้งๆที่บ้านดอนกลางอยู่ติดกับ ที่ว่าการอำเภอสันติสุข ทำให้ชาวบ้านประสบปัญหาการขาดที่ดินทำกิน และไม่ได้รับเอกสารสิทธิ์ใดๆ จึงมีผลต่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้ด้วย

1.3 หนี้ที่เกิดจากการส่งเสริมโดยธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร เป็นการให้กู้โดยมุ่งผลกำไรเป็นหลัก ไม่ได้พิจารณาถึงวิ ตถุประสงค์ในการนำเงินไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด หรือไม่สอดคล้องกับความจำเป็นของเกษตรกร รวมถึงการเข้าเป็นสมาชิกของของเกษตรกรบางรายเพื่อกู้ยืมเงินกับธกส.ที่เมื่อกู้แล้วก็ต้องกู้ต่อเนื่องทุกปี เพื่อรักษาเครดิตในการกู้ต่อไป ในปีที่จะต้องจ่ายเงินเร่งด่วน ก็จะกู้ยืมได้ง่าย โดยเงื่อนไขของธกส. มีว่า ถ้าเกษตรกรรายใดไม่กู้เงินกับธกส.ทุกปี ก็จะไม่ได้รับสิทธิกู้เงินได้อีก ทำให้เกษตรกรจำเป็นต้องกู้เงินในปีที่ไม่จำเป็นต้องมาใช้ด้วย เมื่อกู้เงินมาไม่ได้ใช้ให้เกิดประโยชน์ ถึงเวลาชำระคืนก็ไม่มีเงินคืน ทำให้ต้องกู้เพิ่มเพื่อนำเงินมาใช้หนี้เก่า เป็นการกู้เงินใช้หนี้จากแหล่งเดิมโดยไม่จำเป็น และยังทำให้มีหนี้เพิ่มด้วย

2.หนี้ที่เกิดจากภาวะเศรษฐกิจ ค่าครองชีพ และรายจ่ายในครอบครัวที่สูงขึ้น โดยเฉพาะรายจ่ายเรื่องอาหาร ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเกษตรกรส่วนมากหันมาปลูกพืชเชิงเดี่ยวมากขึ้น มุ่งผลิตเพื่อขาย ทำให้ผลผลิตหลายชนิดที่ต้องบริโภคต้องหาซื้อจากตลาด เช่น พืช ผัก เนื้อสัตว์ ผลไม้ นอกจากนี้ยังมีรายจ่ายฟุ่มเฟือยที่เกิดจากค่านิยมทางสังคมต่างๆ ที่ทำให้รายจ่ายเพิ่มมากขึ้น

3.การศึกษาของบุตรหลาน ปัจจุบันเกษตรกรนิยมส่งลูกเรียนสูงขึ้น บางส่วนนิยมส่งเข้ามาเรียนในเขตเมือง ส่งผลให้ค่าใช้จ่ายเรื่องการศึกษาสูงมากขึ้น เกษตรกรที่ไม่มีเงินก็ต้องกู้ยืมเงินเพื่อส่งให้ลูก บางครอบครัวที่ลูกใช้เงินฟุ่มเฟือย ก็เป็นสาเหตุให้ค่าใช้จ่ายในครัวเรือนเพิ่มขึ้นด้วย

4.หนี้ที่เกิดจากค่านิยมการบริโภคของชุมชนเอง ปัจจุบันรายจ่ายของเกษตรกรในชุมชนส่วนหนึ่งมาจากค่านิยมทางสังคมที่เน้นการบริโภคมากขึ้น เช่นการนิยมซื้อ โทรศัพท์ มือถือ

เครื่องเล่น วีซีดี โทรศัพท์ รวมถึงสินค้าฟุ่มเฟือยหลายอย่าง บางครั้งกู้เงินไปใช้เพื่อซื้อที่ดิน จัดงานแต่งงาน ซื้อรถ สร้างบ้าน เป็นการลงทุนที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ และยังทำให้นี้สินเพิ่มขึ้น

อนึ่ง ผลกระทบของหนี้สินที่มีต่อเกษตรกรและชุมชนนั้น ไม่ได้เป็นปัญหาในมิติของการเงินหรือเศรษฐกิจเพียงเท่านั้น หนี้สินได้ก่อให้เกิดปัญหาผลกระทบตามมามากมาย อาทิ ครอบครัวขาดความอบอุ่นเนื่องจากลูกหลานต้องไปทำงานนอกชุมชนเพื่อนำเงินมาใช้หนี้ บางครอบครัวมีปัญหาหนี้สินที่หาทางแก้ไม่ได้ ก่อให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้ง ครอบครัวแตกแยกถึงขั้นหย่าร้าง ลูกขาดความอบอุ่น มีปัญหาด้านสุขภาพจิต ความเครียด เกษตรกรที่ไม่สามารถใช้หนี้ตามกำหนด จะมีสภาพจิตใจไม่เข้มแข็ง ทำให้ร่างกายอ่อนแอ ไม่สามารถทำการเกษตรได้ นอกจากนี้ บางรายต้องสูญเสียที่ทำกินจากการขายเพื่อใช้หนี้ บางรายต้องเช่าที่ทำกิน ทำให้มีต้นทุนการผลิตสูงขึ้น ไม่คุ้มกับการลงทุนในการผลิต

ในมิติของชุมชน การที่ชุมชนมีหนี้มาก ทำให้ชุมชนไม่เข้มแข็ง เนื่องจากคนในชุมชนต่างต้องดิ้นรนหาเงินมาใช้หนี้ ทำให้เกษตรกรเห็นแก่ตัวมากขึ้น เพราะคนในชุมชนคิดแต่เรื่องรายได้เป็นหลัก ไม่มีการรวมกลุ่ม ต่างคนต่างอยู่ ก่อให้เกิดปัญหาตามมาอีกมากมาย

2. สถานภาพการเป็นหนี้ของชุมชนในปัจจุบัน

การศึกษาชุมชนในช่วงที่ผ่านมาพบว่า ชุมชนเป็นหนี้ในสัดส่วนและปริมาณที่เพิ่มขึ้นทุกปี จากการศึกษาของ คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด ซึ่งรัฐบาลไทยจ้างให้มาสำรวจเศรษฐกิจไทยครั้งแรกในปีพ.ศ.2473 ในบางส่วนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่า การปลูกพืชของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกือบทั้งหมด ปลูกไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือน การใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่มีน้อยมาก ไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมี แต่ใช้ปุ๋ยคอกเวลาตกกล้า ไม่มีการใช้เครื่องจักรกล ไม่มีการคัดเลือกพันธุ์ข้าว สำหรับหนี้สิน โดยเฉลี่ยภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นหนี้ครัวเรือนละ 14 บาท และชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 100 ครัวเรือนจะเป็นหนี้ 11 ครัวเรือน

การสำรวจของกองเศรษฐกิจการเกษตรและสำนักงานสถิติแห่งชาติในปีพ.ศ. 2496 พบว่า เกษตรกรภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นหนี้ร้อยละ 15.77 เฉลี่ยครัวเรือนละ 91 บาท ปี 2531 เพิ่มขึ้นร้อยละ 34.71 มีหนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 2,419 บาท ปี 2543 เพิ่มขึ้นร้อยละ 70.8 และเฉลี่ยเป็นหนี้ครัวเรือนละ 34,195 บาท

ข้อมูลปริมาณหนี้ที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วดังกล่าว สอดคล้องกับ สุวิทย์ ธีรศา ศวัต ใน การ ศึกษาวิจัยเศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี (2528) ที่พบว่าการรับเอาเทคโนโลยีการเกษตรของเกษตรกร ลุ่มน้ำชีเป็นไปอย่างรวดเร็ว ตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 3 เป็นต้นมา สาเหตุของการรับ เทคโนโลยีเนื่องจากพื้นที่ทำกินลดลงอย่างรวดเร็วจากการเพิ่มของประชากร ผลของการรับ เทคโนโลยีดังกล่าว ทำให้ผลผลิตสูงขึ้น แต่รายจ่ายก็สูงขึ้น เพราะต้องซื้อเทคโนโลยีราคาแพงจาก ภายนอก ทั้งการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ มัน ลำปะหูลง ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต ชาวบ้านอย่างมาก ชาวบ้านต้องพึ่งพาภายนอกทั้งในแง่ตลาดรองรับสินค้าเกษตร และเป็นแหล่ง ขายเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทำให้เป็นหนี้สินเพิ่มขึ้น เทคโนโลยีเหล่านี้ได้แก่ เทคโนโลยีประหยัดเวลา เช่น รถไถใหญ่ เครื่องสีข้าว รถไถเดินตาม และเทคโนโลยีเพิ่มผลผลิต เช่น พืชพันธุ์ใหม่ ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง งานวิจัยยังพบว่า หมู่บ้านที่มีเทคโนโลยีการผลิตที่ก้าวหน้า มีหนี้สินมากกว่าหมู่บ้านที่ มีเทคโนโลยีแบบดั้งเดิม

ในภาคเหนือ นั้น การศึกษาของณรงค์ชัย ปาระโคนและกฤษฎาภรณ์ บุญคุณ ประเสริฐ (2546, น. 8) พบว่าชุมชนในภาคเหนือ ในช่วงปี 2520 มีหนี้ประมาณ 5,000 บาท ต่อ ครอบครัว ปี 2530 หนี้เพิ่มเป็น 50,000 บาท จนปัจจุบันมีหนี้ทั้งในระบบและนอกระบบโดยเฉลี่ย มากกว่า 100,000 บาท

ในปี 2544 สหพันธ์การเกษตรภาคเหนือ ได้ศึกษาปัญหาของเกษตรกรภาคเหนือ พบว่าเกษตรกรเป็นหนี้สินประมาณร้อยละ 80 ของหมู่บ้าน แต่ละครอบครัวมีหนี้เฉลี่ยประมาณ 70,000 บาทและมากกว่าครึ่งหนึ่งของผู้ใช้หนี้ อยู่ในฐานะไม่สามารถชดใช้หนี้ได้ ต้องแก้ปัญหา ด้วยการกู้ยืมจากแหล่งหนึ่งไปใช้อีกแหล่งหนึ่ง ทำให้มีหนี้ทับถมทวีคูณขึ้น

ข้อมูลข้างต้นแม้จะมีความแตกต่างกันด้านปริมาณตัวเลข ทำให้เห็นว่าหน่วย ราชการประ เเมินตัวเลขค่อนข้างต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับหน่วยงานประเภทอื่น แต่ก็ เป็นไปในทิศทาง เดียวกัน นั่นคือ ชุมชนทุกภาคมีปริมาณและสัดส่วนของหนี้สินที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะ อย่างยิ่งระหว่างปี 2530 เป็นต้นไป ซึ่งเป็นระยะที่การวิจัยตนเองของชุมชนพบว่า มีการใช้สารเคมี เกษตรอย่างเข้มข้นในที่ดินที่ทำการเกษตร จากข้อมูล ทำให้เห็นภาพคร่าวๆได้ว่าปัจจุบัน ชุมชนทุก ภาคมีหนี้สิน ในสัดส่วนประมาณ 70.8-80% และชุมชนในภาคเหนือ มีหนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ ประมาณ 70,000 -100,000 บาท ในขณะที่ชุม ชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออาจมีหนี้เฉลี่ยต่ำ กว่านั้น

อย่างไรก็ดี จากการสังเคราะห์ปริมาณหนี้สินของเกษตรกรในชุมชนที่วิจัยตนเอง จากงาน วิจัยของสกว.และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน กับการวิจัยทำแผนแม่บทชุมชนที่มีการเก็บ

ข้อมูลระดับ ตำบล พบว่า แต่ละชุมชนมีหนี้ประมาณ 80% ขึ้นไป (บางชุมชนมีหนี้ 100% คือมีหนี้ทุกครัวเรือน)แต่ละครัวเรือนเป็นหนี้สินโดยเฉลี่ยตั้งแต่ระดับต่ำสุดคือต่ำกว่า 50,000 บาท จนถึงระดับสูงสุดคือ 186,300.8 บาท จากงานวิจัยของสกว. และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน ที่มีขอบเขตการวิจัยแคบกว่าการทำแผนแม่บทชุมชน โดยมีกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ตั้งแต่ 37-554 ครัวเรือน ในระดับหมู่บ้านหรือครัวเรือนที่เป็นสมาชิกของกลุ่มเกษตรกรรมยั่งยืนในภูมิภาคต่างๆ พบว่าในภาคเหนือ ซึ่งมีการวิจัยเกี่ยวกับหนี้สินมากที่สุด มีปริมาณหนี้สินสูงกว่าภาคอื่น โดยมีหนี้เฉลี่ยต่อครัวเรือนในชุมชนที่มีการศึกษาปริมาณหนี้สินต่อครัวเรือน 5 ชุมชน ดังนี้ ชุมชนในภูมินิเวศน์น่าน มีหนี้เฉลี่ย 90,666 บาท (จรัล ชาญแปง, 2547) ชุมชนคลองน้ำลาด ต.นิคมพัฒนา อ.เมือง จ.ลำปาง มีหนี้เฉลี่ย 93,378 บาท (ศรีวรรณ สอนดี และคณะ, 2549) ชุมชนบ้านดง ต.นายาง อ.สบปราบ จ.ลำปาง มีหนี้เฉลี่ย 107,528 บาท (อินแก้ว เรือนปานนท์, 2549) ชุมชนในภูมินิเวศน์เชียงใหม่-ลำพูน มีหนี้เฉลี่ย 150,000 บาท (ณรงค์ชัย ปาระโกน, 2545) และ ชุมชนบ้านส้มป่อย ต.แม่สัน อ.ห้างฉัตร จ.ลำปาง มีหนี้เฉลี่ยมากที่สุดคือ 186,300.8 บาท ชุมชนดังกล่าว เป็นชุมชนที่มีลักษณะพิเศษคือ ไม่ได้ทำเกษตรกรรมเพราะส่วนใหญ่ขายที่ดินไปจากการเป็นหนี้ ส่วนใหญ่มีอาชีพรับจ้างถึง 80% จึงมีรายได้ไม่แน่นอน (เปี้ยก แก้วคำแดง และคณะ, 2549)

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบปริมาณหนี้เฉลี่ยต่อครัวเรือนของแต่ละชุมชนดังนี้ ชุมชนในภูมินิเวศน์ทุ่งกุลาร้องไห้ มีหนี้เฉลี่ย 50,000-100,000 บาท (คำนวน ลาอินทร์ และคณะ, 2546) ชุมชนในภูมินิเวศน์ของแก่นใต้-โคราชเหนือ มีหนี้เฉลี่ย 60,000-100,000 บาท (สนั่น เตชะแก้ว, 2545) ชุมชนหนองแม่เม็ด ต.ร่อนทอง อ.สตึก จ.บุรีรัมย์ มีหนี้เฉลี่ย 96,012 บาท (สมศรี ทองหล่อ และคณะ, 2549) ชุมชนในภูมินิเวศน์สุรินทร์ มีหนี้เฉลี่ย 99,844.50 บาท (พูลสมบัติ นามหล้า, 2546) และชุมชนกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ ต.บากเรือ อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธรมีหนี้เฉลี่ยสูงสุดคือ 150,857 บาท(หนูพิช ฤกษ์เกษแก้ว และคณะ, 2549)

ส่วนภาคกลางมีการศึกษาในชุมชนวัฒนธรรมคลองขามจีน อ.เสนา

จ.พระนครศรีอยุธยา พบหนี้เฉลี่ย 149,895 บาท

สำหรับงานวิจัยเพื่อทำแผนแม่บทชุมชน จำนวน 34 เรื่องที่มีการสำรวจหนี้สินของชุมชนในขอบเขตระดับตำบลโดยนำข้อมูลจากหลายหมู่บ้านมารวมกัน มีการศึกษากับกลุ่มตัวอย่างขนาด 377 – 2,733 ครัวเรือน ซึ่งข้อมูลส่วนใหญ่ได้จากการทำแผนแม่บทชุมชนในภาคใต้นั้น พบว่ามีปริมาณหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่ำกว่าหนี้สินเฉลี่ยในงานวิจัยกลุ่มแรก ที่ส่วนใหญ่วิจัยในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมีปริมาณหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือนต่ำสุดถึงสูงสุดตั้งแต่ 25,773- 111,129 บาท โดยชุมชนที่มีหนี้สินเฉลี่ยต่ำกว่า 50,000 บาทมี 4 ชุมชน ได้แก่

ต.วัง อ.ท่าชนะ จ.สุราษฎร์ธานี มีหนี้เฉลี่ยต่ำสุดคือ 25,773 บาท ถัดมาคือ ต.วังอ่าง อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราชมีหนี้เฉลี่ย 30,413.3 บาท ต.นาหมอบุญ อ.จุฬาภรณ์ จ.นครศรีธรรมราชมีหนี้เฉลี่ย 41,310 บาทและ ต.คลองชะอุ่น อ.พนม จ.สุราษฎร์ธานีมีหนี้เฉลี่ย 48,396.80 บาท

ชุมชนส่วนใหญ่จะมีหนี้เฉลี่ยต่อครัวเรือนระหว่าง 50,000 บาทขึ้นไปแต่ไม่เกิน 100,000 บาทซึ่งได้แก่ชุมชน ต.ศรีสะเกษ อ.นาน้อย จ.น่าน หนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 55,871.82 บาท ชุมชน ต.พญาขัน อ.เมือง จ.พัทลุง หนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 68,000 บาท ชุมชน ต.คลองพา อ.ท่าชนะ จ.สุราษฎร์ธานี หนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 68,542.7 บาท ชุมชน ต.ตันยวน อ.พนม จ.สุราษฎร์ธานี มีหนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 73,798.5 บาท ชุมชน ต.เกาะขันธุ์ อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช หนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 79,736 บาท ชุมชน ต.สมอทอง อ.ท่าชนะ จ.สุราษฎร์ธานี หนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 79,965 บาท ชุมชน ต.วังตะกอก อ.หลังสวน จ.ชุมพร หนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 80,151 บาท ชุมชน ต.ทุ่งใหญ่ อ.ทุ่งใหญ่ จ.นครศรีธรรมราช หนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 80,513 บาท และชุมชน ต.ท่าชนะ อ.ท่าชนะ จ.สุราษฎร์ธานี หนี้เฉลี่ยครัวเรือนละ 92,799 บาท

ชุมชนที่มีหนี้เฉลี่ยต่อครัวเรือนตั้งแต่ 100,000 บาทขึ้นไปมี 2 ชุมชนคือ ชุมชน ต.รามแก้ว อ.หัวไทร จ.นครศรีธรรมราช มีหนี้เฉลี่ย 102,610 บาทต่อครัวเรือนและ ต.พังกาญจน์ อ.พนม จ.สุราษฎร์ธานี มีหนี้เฉลี่ยสูงสุดคือ 111,129 บาท

ปริมาณหนี้ต่อชุมชนนั้นพบว่า ในชุมชนเล็กๆ ที่อาจเป็นระดับหมู่บ้าน มีหนี้ประมาณ 10 กว่าล้านบาทขึ้นไป ส่วนชุมชนใหญ่ระดับตำบลพบปริมาณหนี้ตั้งแต่ 30.1 ล้านบาท จนถึง 148 ล้านบาทต่อชุมชน

นอกจากนี้ยังพบความสอดคล้องของข้อมูลว่า เกษตรกรส่วนใหญ่เป็นหนี้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ที่สนับสนุนเงินทุนในการทำเกษตรเป็นหลักมากที่สุด โดยในชุมชนใหญ่ระดับตำบลพบยอดหนี้ของธกส. ตั้งแต่ 22.8 ล้านบาทจนถึง 83.21 ล้านบาท คิดเป็นมูลค่าหนี้ของธกส.ระหว่าง 41.62%-84.2% เมื่อเทียบกับมูลค่าหนี้ทั้งหมดของชุมชน ในชุมชนเล็กๆ พบว่าชุมชนในภาคเหนือ อาทิ ชุมชนในภูมินิเวศน์น่าน (จรัญญ์ แสงเครื่อง, 2547, น. 48) สมาชิก 152 คนเป็นหนี้ในระบบคิดเป็นร้อยละ 88.95 และหนี้ในระบบร้อยละ 11.05 มีมูลค่าหนี้ทั้งหมด 13,781,200 บาท มีหนี้ ของธกส.6,700,000 บาท คิดเป็น 54.67 ของมูลค่าหนี้ทั้งหมด ชุมชนในภูมินิเวศน์เชิงใหม่-ลำพูน เกษตรกรจำนวน 80 ครอบครัวมีหนี้ทุกครอบครัว คิดเป็นร้อยละ 100 มีหนี้รวมทั้งหมด 12,120,298 บาท โดยเป็นหนี้ธกส. 6,777,038 บาท คิดเป็นมูลค่าหนี้ร้อยละ 56 (ณรงค์ชัย ปาระโกณ, 2545, น. 19-21) ชุมชนบ้านดง ต.นายาง อ.สบปราบ จ.ลำปาง มี

153 ครัวเรือน มีหนี้รวม 16,774,362 บาท มีหนี้ ธกส. 7,245,777 บาท คิดเป็นมูลค่าหนี้ 43.20% (อินแก้ว เรือนปานนท์ และคณะ, 2549)

ชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นหนี้ ธกส. มากที่สุดเช่นเดียวกัน แต่อยู่ในปริมาณน้อยกว่าชุมชนในภาคเหนือ อาทิ ชุมชนในภูมิโนะสุนทร สมาชิก 147 คน มีหนี้รวม 14,856,147 บาท เป็นหนี้ ธกส. 5,528,000 บาท คิดเป็นมูลค่าหนี้ 37.21% (พูลสมบัติ นามห้ำ และคณะ, 2546) ชุมชนหนองแม่ผด ต. ร่อนทอง อ.สตึก จ.บุรีรัมย์ เป็นหนี้รวม 8,865,858 บาท เป็นหนี้ ธกส. 3,062,040 บาท คิดเป็นมูลค่าหนี้ 34.53% (สมศรี ทองหล่อ และคณะ, 2549) และในภาคกลาง ชุมชนวัฒนธรรมคลองขนมจีน อ.เสนา จ.พระนครศรีอยุธยา 31 ครัวเรือน มีหนี้รวม 4,646,760 บาท เป็นหนี้ ธกส. 879,000 บาท คิดเป็นมูลค่าหนี้ 18.92% (สมทรง ฤทธิศร และคณะ, 2547)

จากข้อมูลจะเห็นได้ว่าแต่ละชุมชนมีหนี้สินมาก ถ้าคิดจากรายได้เกษตรกรซึ่งมีรายได้ต่ำ ข้อมูลดังกล่าวสามารถนำไปเปรียบเทียบกับข้อมูลของ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ที่สำรวจในปี 2543 พบว่า เกษตรกรทั่วประเทศ 5,062,157 ครอบครัวยมีหนี้อยู่ 411,699 ล้านบาท เป็นหนี้สถาบันการเงินรัฐ ซึ่งรวมถึง ธกส. ด้วย 396,299 ล้านบาท หนี้ในระบบ 15,400 ล้านบาท (ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร, 2543)

นอกจากนี้ยังพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่มีหนี้จากแหล่งเงินกู้มากกว่า 3 แหล่งต่อราย แต่เกษตรกรที่สามารถจัดการปัญหาหนี้สินได้ส่วนใหญ่มีหนี้จากแหล่งเงินกู้เพียงแหล่งเดียว และเกษตรกรที่มีแหล่งเงินกู้มากกว่า 3 แหล่งมีการพักชำระหนี้กับ ธกส. มากกว่าเกษตรกรที่มีแหล่งหนี้ น้อย นั่นหมายความว่า ยิ่งเกษตรกรกู้เงินมาก ก็จะมีปัญหาในการชำระหนี้สินมาก เพราะส่วนหนึ่งของรายได้จะต้องนำไปชำระหนี้สินด้วย นอกจากจะจ่ายไปกับต้นทุนการผลิตและค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวันแล้ว

แหล่งเงินกู้ของเกษตรกร

งานวิจัยพบว่าเกษตรกรไม่ได้กู้จากแหล่งเงินกู้เพียงแหล่งเดียว แต่ละชุมชนมีแหล่งเงินกู้จากหลายแหล่งดังนี้

1.ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ส่วน มากเกษตรกรกู้เพื่อใช้เป็นเงินทุนในการลงทุนและทำการกู้ต่อเนื่องทุกปี ระยะเวลาในการใช้สินมีกำหนดคืนเป็นปี เกษตรกรสามารถหาเงินใช้คืนได้ตามกำหนด พอใช้คืนในแต่ละปีก็ทำเรื่องขอกู้ได้อีก ในรายที่ใช้นี้ไม่ได้ตามกำหนด ธกส.ให้สิทธิในการผ่อนชำระได้

2. สหกรณ์การเกษตร ให้เกษตรกรกู้ยืมเป็นปุ๋ยได้ และมีวาระส่งคืนเป็นปี โดยคิดเป็นเงินตามราคาปุ๋ยที่กู้ยืมไป

3. นายทุน สาเหตุส่วนใหญ่ที่เกษตรกรกู้ เพราะมีความจำเป็นเร่งด่วนในการใช้เงิน บางรายกู้แล้วไม่สามารถหาเงินส่งคืนได้ทัน ก็ต้องเป็นหนี้เพิ่ม ที่สำคัญคือการกู้ยืมเงินต้องเสียดอกเบี้ยสูงกว่าแหล่งเงินกู้ในระบบ ทำให้หนี้สินของเกษตรกรเพิ่มทวีคูณมากขึ้นทุกปี

4. ธนาคารพาณิชย์ ส่วนใหญ่กู้เพื่อใช้จ่ายในเรื่องส่วนตัว อาทิ ซื้อรถยนต์ สร้างบ้าน

5. โครงการแก้ไขปัญหาความยากจน (กขชก.) ส่วนใหญ่เกษตรกรกู้เพราะต้องการเข้ากับโครงการที่ภาครัฐให้การสนับสนุนกับประชากรในชุมชนเพื่อลงทุนสร้างรายได้ให้ตนเอง กู้มาเพื่อประกอบอาชีพเสริม เป็นเงินกู้ที่ไม่มีดอกเบี้ย

6. กองทุนหมู่บ้าน และกลุ่มออมทรัพย์ เป็นเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำ ใช้คืนเป็นปี ทั้งยังสามารถได้รับเงินปันผลจากเงินดอกเมื่อสิ้นปี

7. โครงการนำร่องของมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นเงินทุนทำการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สนับสนุนให้เกษตรกรทำเกษตรแบบทางเลือกหรือเกษตรยั่งยืนโดยการไม่ใช้สารเคมี เพื่อลดค่าใช้จ่ายในการทำการเกษตร

จุดเปลี่ยนสู่การวิจัยเพื่อหาทางออกของหนี้สิน และการรู้จักตนเอง

ชุมชนสะท้อนความคิดต่อการพัฒนาว่า 40 กว่าปีของการพัฒนาประเทศ ตั้งแต่ปี 2504 ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ จนถึงวันนี้ แม้ ชุมชนจะได้สิ่งต่างมากมาย ในขณะเดียวกันชุมชนก็ได้สูญเสียไปมากมายเช่นเดียวกัน ความสูญเสียที่ยิ่งใหญ่ที่สุดคือ การสูญเสียความเชื่อมั่นในตนเอง ในผู้คน โดยเฉพาะคนจน ชาวบ้านผู้สูญเสียความเชื่อมั่น ย่อมหมดเรี่ยวแรง ไม่มีจิตใจจะทำอะไรต่อไปอีก เพราะไม่แน่ใจว่าทำแล้วจะได้ผลอะไรหรือไม่ ผู้คนขาดความภูมิใจในวัฒนธรรม ในความเป็นตัวเอง และตรงข้ามกลับดูถูกตัวเอง ดูถูกพ่อแม่ บรรพบุรุษ และภูมิปัญญาตัวเอง “..เพราะฉะนั้น มาถึงวันนี้ ชุมชนมาค้นพบตัวเอง มารู้จักตัวเองแล้ว โดยใช้ข้อมูลต่างๆที่มีอยู่ในชุมชนของเรา ตั้งแต่รากเหง้าในอดีตจนถึงปัจจุบัน ว่ามีอะไรที่เป็นของดี แต่ถูกลืม ถูกทอดทิ้ง อย่างน่าเสียดาย สิ่งที่สำคัญสูงสุด คือ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชน...”

ก่อนปี 2504 ชีวิตของชาวบ้านอยู่กันฉันท์พี่น้อง มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน ชุมชนอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว ” ต่อมาเกิดมีการเปลี่ยนแปลงระบบสังคม เป็นระบบนายสั่งมา ชาวบ้านต้องทำตามเพื่อให้เศรษฐกิจ และชีวิตดีขึ้น ดังเพลง “ผู้ใหญ่ดีทีกลองประชุม” ที่นำมาร้องกัน จากนั้นชาวบ้านถูกปลุกฝังกับการรับคำสั่งโดยไม่

ต้องคิด ขาดความมั่นใจ การจะทำงานใดๆต้องผ่านระบบผู้นำหรือระบบราชการ โดยไม่ให้ชาวบ้านคิดเอง

สี่สิบปีจากผู้ใหญ่ถึงผู้ใหญ่วิบูลย์ ความสูญเสียอันยิ่งใหญ่ในรอบสี่สิบปีของการพัฒนาแบบเร่งรัดเพื่อให้รวยเร็วขึ้น คือการสูญเสียความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ระหว่างคนกับชุมชน ชุมชนถูกหล่อหลอมให้เปลี่ยนวิถีคิด วิถีปฏิบัติ ทำให้มองเห็นแต่ “มูลค่า” มากกว่า “คุณค่า” ทำให้เราตัดไม้ทำลายป่า ทำให้เราทำลายดินด้วยสารเคมี ทำลายน้ำ ทำลายอากาศ และสิ่งแวดล้อมโดยรวม ทำลายชีวิต ทำลายสัตว์ เบียดตกปลา ใช้แหทอดในน้ำไม่ทันใจ ได้น้อย ไม่ทันคนอื่น จึงต้องใช้ไฟฟ้าช็อต ใช้ระเบิด ใช้ยาเบื่อ แล้ว ก็ไม่เหลืออะไร ที่เหลืออยู่ก็ต้องเร่งรีบ บวชป่า สืบชะตาแม่น้ำ ต้องทำเซตอภัยทาน อนุรักษ์พันธุ์ปลา ก่อนที่ปลาจะสูญพันธุ์

ความสัมพันธ์ในครอบครัวกำลังเหินห่างออกไปเรื่อยๆ เพราะปัญหาสารพิษ ในการทำมาหากิน หนี้สิน และวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไป ทำให้พ่อแม่ไปทาง ลูกไปทาง ชุมชนอ่อนแอลง ที่เคยทำบุญกันทุกเดือน กลายเป็นปีละ 2-3 ครั้ง แต่ละครั้งก็เหลือผู้เฒ่าผู้แก่ กับหลานตัวเล็กๆ แล้วเมื่อเป็นเช่นนี้ ใครจะจัดพิธีกรรมเหมือนเมื่อก่อนได้ เพราะความสัมพันธ์เสื่อมลง

การสูญเสียสำคัญอีกประการหนึ่งของสิ่งที่เรียกกันว่าการพัฒนา ในรอบสี่สิบปีที่ผ่านมา คือความสูญเสียความสามารถในการจัดการ ตั้งแต่การทำนา ทำนาเสร็จก็ให้พ่อค้ามาจัดการให้ เลี้ยงหมูก็ให้บริษัทขายอาหารสัตว์ รัฐบาลช่วยจัดการเรื่องอาหารให้ เวลาขายหมูก็ให้พ่อค้ามาจัดการเรื่องราคาให้ ลูกโตขึ้นมาก็มอบให้ครูจัดการให้ เจ็บป่วยก็ให้หมอจัดการสุขภาพให้ ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่าไม้ ก็ให้หน่วยงานราชการและข้าราชการจัดการดูแลให้

เพราะเหตุนี้ ชาวบ้านจึงจัดการชีวิตตนเองไม่ได้ ปล่ อยให้คนอื่นเป็นผู้กำหนดชะตากรรมของตนเองมาตลอด วันนี้พวกเขาต้องการ เอาความเชื่อมั่นของตนเองกลับคืนมา เอาครอบครัว เอาชุมชน เอาลูกหลาน เอาสุขภาพ เอาการพัฒนาป่าไม้ ดิน น้ำ เอาชะตากรรม และชีวิตของคนกลับคืนมา วิธีเดียวที่จะทำได้ คือ การเรียนรู้ และเรียนรู้โดยมี เป้าหมายที่ชัดเจน คือ ต้องการไปสู่การพึ่งตนเอง

ดังนั้น วันนี้ประชาชนจึงต้องวิจัยตนเอง เป็นผู้ตั้งโจทย์ในการพัฒนา หาความรู้และแนว ทาง ในการพัฒนาด้วยตนเอง ไม่ใช่ขึ้นอยู่กับคนภายนอกแบบที่ผ่านมา ทั้งนี้เพื่อสร้างกระบวนการ การเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชน ในการจัดการปัญหาเศรษฐกิจของชุมชนเพื่อการพึ่งตนเองอย่างยั่งยืนและมีลักษณะบูรณาการ การวิจัยโดยประชาชนจึงเป็นการเรียนรู้และคิดค้นจากภายในชุมชน(เสน่ห์ จามริก , 2547, น. 57) และการแก้ปัญหาความยากจนโดยใช้มิติ

กระบวนการทางปัญญา ประเวศ วะสี (2547, น. 97) ที่ชุมชนเองก็มีศักยภาพแต่ถูกปิดกั้นมาโดยตลอด

3. อนาคตของการเป็นหนี้ – ทางออกและวิธีการแก้ไขปัญหานี้สิน

เนื่องจากกระบวนการวิจัยเพื่อทำแผนแม่บทชุมชน และการวิจัยเพื่อแก้ปัญหานี้สินในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว. และงานวิจัยของมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน มีกระบวนการวิจัยที่ทำให้ชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้ขึ้นได้เช่นเดียวกัน เริ่มจากการเรียนรู้จากการวิเคราะห์วิจัยตนเองเกี่ยวกับเรื่องนี้ผ่านการทำบัญชีรายรับรายจ่าย เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานให้ชุมชนทราบที่มาของรายรับรายจ่าย และหาแนวทางในการแก้ปัญหานี้สิน ผลที่เกิดขึ้น คือ กระบวนการเรียนรู้ทำให้ชุมชนเกิดการตระหนัก ทราบที่มาของรายรับ รายจ่ายและหาแนวทางดำเนินการแก้ไขปัญหานี้สินทั้งในระดับครัวเรือน และระดับชุมชนได้ งานวิจัยพบว่า การเรียนรู้จากการวิเคราะห์ข้อมูลบัญชีครัวเรือนทำให้หลายครอบครัวในชุมชน มีการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมไปในทางที่ดีขึ้น เกิดกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการค่าใช้จ่ายในการบริโภค มีวิธีคิดที่รู้เท่าทัน กระแสสังคมมากขึ้น ในแต่ละชุมชนพบว่าชาวบ้านหลายคนที่สามารถเลิกเหล้าบุหรี่ได้ เนื่องจากเห็นว่าไม่ดีต่อสุขภาพและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายของครอบครัว รวมทั้งการพยายามลดค่าใช้จ่ายด้านอาหารต่างๆ ที่สามารถจะปลูกกินเองได้ เลี้ยงสัตว์ไว้กินเองได้ หรือรวมกันซื้อของในชุมชนเพื่อจะได้ซื้อของได้ในราคาถูก การสร้างอาชีพเสริม เพื่อเป็นไปตามหลักการ “ลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ ประหยัดอดออม”

นอกจากการเปลี่ยนแปลงในระดับครัวเรือนแล้ว หลายพื้นที่ ยังพบการเปลี่ยนแปลงในระดับชุมชนด้วย อาทิ ชุมชนบ้านส้มป่อย ตำบลแม่สัน อำเภอห้างฉัตร ลำปาง หลังจากผ่านการทำวิจัยเรื่องการงดเหล้าในงานศพ ในปี 2545 และทำวิจัยเรื่องนี้สินแล้ว ก็เริ่มจัดงานแบบประหยัดขึ้นในชุมชน เช่นการทำบุญขึ้นบ้านใหม่จะทำเฉพาะครอบครัวและพี่น้อง คนสนิทกัน 9-10 คนเท่านั้น ในการขึ้นบ้านใหม่แบบประหยัดนี้ ใช้งบประมาณเพียง 1,500 บาทเท่านั้นหรือบางบ้านที่ทำกับข้าวเพียง 2-3 อย่างก็ใช้งบประมาณไม่ถึง 1,500 บาท

อย่างไรก็ดี การวิจัยเพื่อทำแผนแม่บทชุมชน มีความแตกต่างของกระบวนการเรียนรู้ และแนวทางในการจัดการหนี้สินที่มีขอบเขตและปริมาณที่กว้างและซับซ้อนไปกว่างานวิจัยที่ทำในระดับชุมชนหรือกลุ่มชุมชนในงานวิจัยของสกว. และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน ดังได้อธิบายไปข้างต้นแล้ว ตั้งแต่เรื่องของครัวเรือนที่ใช้ในการวิจัย ข้อมูลที่มีปริมาณมาก และมีการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูล อีกทั้งการจัดการที่บูรณาการระบบเศรษฐกิจชุมชนระดับตำบลเข้าด้วยกัน มีการ

จัดการที่มีระดับกว้างกว่า และอาศัยพลังหรือใช้ความร่วมมือของกลุ่มคนในชุมชนมากกว่า ดังนั้นจึงขอเสนอแยกออกจากกัน ดังที่พบแนวทางแก้ปัญหาหนี้สินดังนี้

1. แนวทางการแก้ปัญหาหนี้สินที่ได้จากงานวิจัยของชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินจากงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของสกว.และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน

1.1 ในระดับครัวเรือน ครัวเรือนแต่ละครัวเรือน ต้องรู้จักตนเองก่อนและรู้จักพึ่งตนเองเป็นอันดับแรก การจัดทำบัญชีรายรับรายจ่ายจะทำให้ชุมชนรู้จักตนเองมากขึ้น จนสามารถนำไปวางแผนในครอบครัวร่วมกันสามารถนำไปสู่แนวคิด “การลดรายจ่าย” มีแนวทางในการดำเนินการคือ “ปลูกทุกอย่างในสิ่งที่กินและกินทุกอย่างในสิ่งที่ปลูก” เลี้ยงสัตว์ไว้กินเอง ทำเกษตรกรรมยั่งยืน ลดการใช้สารเคมี ทำของใช้ในครัวเรือน เช่น แชมพู สบู่ ไข่ใช้เอง จากการติดตามการทำบัญชีสรุปรายรับ-จ่ายของชุมชน สามารถจำแนกรายจ่ายเป็น รายจ่ายที่จำเป็นมากที่สุด รายจ่ายที่จำเป็น รายจ่ายที่จำเป็นน้อยสามารถลดลงได้ และรายจ่ายที่ไม่จำเป็นที่ไม่ควรให้เกิดขึ้นในครัวเรือน เช่น การเล่นหวย การเล่นการพนัน บุหรี่ สุรา เป็นต้น “การเพิ่มรายรับ” มีแนวทางในการดำเนินการคือ เพิ่มการผลิตในแปลงให้มากขึ้น โดยการปลูกพืชที่หลากหลาย มีการวางระบบการผลิตในแปลง ตลอดจนการแปรรูปผลผลิต การศึกษาการวางแผนการตลาดโดยไม่ผ่านพ่อค้าคนกลาง การสร้างความตระหนักในการจัดการกับหนี้สิน โดยการไม่สร้างหนี้เพิ่ม ลดการพึ่งพิงปัจจัยภายนอก และพยายามลดหนี้ที่มีอยู่

1.2 ในระดับกลุ่มพื้นที่ การจัดการหนี้สินควรมีการวางแผนกันในระบบกลุ่ม โดยดำเนิน การในรูปคณะกรรมการ และมีการแก้ปัญหาอย่างเป็นองค์รวม เช่น มีการจัดตั้งร้านค้าชุมชน บริหารเงินโดยปลอดดอกเบี้ย มีการส่งเสริมให้เกิด การออมโดยจัดตั้งให้เกิดธนาคารกลุ่มภายใน เน้นการทำระบบเกษตรกรรมยั่งยืนเป็นระบบกลุ่ม เกื้อกูลกันในรูปแบบของอาหาร เช่น แลกเปลี่ยนกัน รวมกลุ่มกันแปรรูปผลผลิต ตลอดจนหาตลาดที่มีการประกันราคา

อนึ่ง การการแก้ไขปัญหาหนี้สินแบบองค์รวม ก็เป็นแนวทางหนึ่งที่พบในหลายพื้นที่หลายชุมชนที่จะนำมาแก้ไขปัญหาหนี้สินได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังที่พบในกลุ่มเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภูมินิเวศน์สุรินทร์ (พลสมบัติ นามหล้า และคณะ, 2546, น. 32) ที่เห็นว่า “การแก้ไขปัญหาหนี้สินไม่สามารถแก้ด้วยสูตรง่าย ๆ ด้วยการปลูกพืชผัก เลี้ยงสัตว์ แล้ว จะแก้ปัญหาหนี้สินทั้งหมดได้ เกษตรกรยืนอยู่ ณ ทางสองแพร่ง คือการต่อสู้ในระบบเดิมคือเกษตรแผนใหม่ กับการต่อสู้ด้วยการสร้างเกษตรกรรมทางเลือก เมื่อเห็นว่าไม่ใช่ทางที่จะหลุดพ้นหนี้สินด้วยเกษตรแผนใหม่แน่นอน จึงเลือกทำเกษตรกรรมทางเลือก แต่ก็ต้องมีแนวทางอื่นมาผสมผสาน เช่น ต้องลดค่าใช้จ่ายทุกๆด้านที่สามารถลดได้ และต้องทำอย่างจริงจัง ไม่กู้หนี้เพิ่ม ขยันประหยัด

อดออม พร้อมละเลิกอบายมุข มีสุขในสิ่งที่มี ทำบุญอินทรีย์ใช้ ทอเสื้อผ้าใส่ ทำวิจัยรายรับและรายจ่าย หารายได้เสริม ” การปลดหนี้จึงต้องตกลึกทางความคิดด้วยการถอยกลับมาสร้างแนวทางการพึ่งตนเอง และใช้หลักธรรมทางศาสนาช่วย การปลดภาระหนี้ไม่สามารถทำได้โดยเร็ว ต้องพิจารณาหลายปัจจัย อาจเรียกได้ว่าใช้วิธีการแบบองค์รวมในการลดหนี้ ปลดหนี้ ซึ่งมีปราชญ์ชาวบ้านหลายท่านได้เดินทางนี้มาแล้วและสามารถปลดหนี้ได้ ดังนั้นหากมีคนบอกว่าเกษตรกรรมทางเลือกเป็นทางปลดหนี้ อาจจะจริงเพียงส่วนหนึ่งแต่ยังคงต้องใช้การอดออมหรือสร้างวินัยกับตนขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาอย่างจริงจัง

1.3 ในระดับภูมินิเวศน์ มีการบริหารจัดการองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง ดำเนินงานในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน มีการติดตามอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ตลอดจนมีการบริหารจัดการกองทุนโดยขยายเวลาผ่านชำระเป็น 5 ปี (แทนที่จะเป็นปีเดียว) โดยส่งเฉพาะดอกเบี้ย เพราะการทำเกษตรกรรมยั่งยืนยังไม่สามารถเห็นผลได้ในปีเดียว

1.4 ระดับชาติ ควรมีการดำเนินการโดยรัฐดังนี้

1.4.1 การเสนอแนวทางในการปลดหนี้เกษตรกร หรือจัดการกับเงินกู้ที่มีอยู่โดยการโยกหนี้ คือย้ายจากแหล่งหนี้ที่มีดอกเบี้ยสูงมาไว้ในแหล่งหนี้ที่มีดอกเบี้ยต่ำ หรือรวมหนี้สินของเกษตรกรทั้งหมดเป็นแหล่งเดียวและให้ผ่อนชำระในอัตราดอกเบี้ยต่ำ ทั้งมีการขยายเวลาในการชำระหนี้ยาวออกไป หรือให้เงินสนับสนุนในการดำเนินกิจกรรมการเกษตรที่ปลอดดอกเบี้ย หากภาครัฐสามารถดำเนินการในสิ่งเหล่านี้ได้ จะทำให้เกษตรกรสามารถพลิกฟื้นคืนชีพได้

1.4.2 ประเด็นการศึกษาของบุตรหลานเกษตรกร ก็เป็นปัญหาสำคัญ จากการวิเคราะห์สาเหตุการเป็นหนี้ของชุมชนพบว่า รายจ่ายที่แต่ละครอบครัวต้องใช้จ่ายสูงมาก เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดหนี้สิน เกิดจากการศึกษาของบุตร เนื่องจากเกษตรกรเป็นอาชีพที่ไม่มีสวัสดิการสังคม เมื่อเปรียบกับลูกหลานของข้าราชการที่มีรายได้สูงกว่าเกษตรกร และเสียภาษีให้แก่รัฐเหมือนเกษตรกร การศึกษาลูกข้าราชการได้เรียนฟรีจนถึงชั้นอุดมศึกษา ในขณะที่ลูกหลานเกษตรกรได้รับสิทธิเพียงการศึกษาภาคบังคับ และเมื่อเกษตรกรส่งลูกเรียนหนังสือในระดับที่สูงขึ้น การศึกษาในปัจจุบันกลับทำให้แปลกแยกออกไปจากชุมชนดั้งเดิม เมื่อบุตรหลานเกษตรกรเรียนจบมหาวิทยาลัยก็จะทำงานอยู่ในเมืองที่เจริญมากกว่า แทนที่จะกลับมาทำอาชีพเกษตรกร ดังนั้น ข้อเสนอของชุมชนคือ ควรมีการจัดการศึกษาให้ลูกหลานเกษตรกรเรียนฟรี และจัดการเรียนการสอนที่เน้นการพัฒนาภาคเกษตรกรรมยั่งยืน เมื่อเรียนจบสามารถกลับมาพัฒนาท้องถิ่นตนเอง การพัฒนาประเทศจึงจะพัฒนาไปอย่างมีประสิทธิภาพ

1.4.3 ปัญหาเรื่องที่ทำกินที่เกิดจากโครงการพัฒนาของรัฐที่กระทบที่ทำกินของราษฎร ได้แก่ การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติหรืออุทยานแห่งชาติทับที่ทำกิน และโครงการสร้างเขื่อนนั้น พบว่าหลายพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเหนือ ยังไม่มีการแก้ไขหรือดำเนินการโดยรัฐ ทำให้คน ในชุมชนชาติที่ดินทำกินและประสบภาวะยากจนและมีหนี้สินมากขึ้น เพราะไม่สามารถปลูกพืชผลที่เป็นอาหารได้ ดังนั้นรัฐควรดำเนินการเพื่อแก้ปัญหาเหล่านี้โดยเร็ว เนื่องจากสาเหตุหลักของหนี้สินของชุมชนนั้น ส่วนหนึ่งมีที่มาจากนโยบายของรัฐในการผลักดันให้เกิดระบบเกษตรใช้สารเคมี และโครงการพัฒนาของรัฐที่กระทบที่ทำกินของราษฎร ได้แก่ เช่น การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติหรืออุทยานแห่งชาติทับที่ทำกิน และโครงการสร้างเขื่อน ต่างๆ ดังนั้น ถ้าเพียงการแก้ปัญหาในระดับครัวเรือนและชุมชนไม่อาจเพียงพอ จึงต้องมีการผลักดันให้เกิดการแก้ปัญหาในระดับนโยบาย ในท้องถิ่น หรือในระดับชาติด้วย นอกเหนือไปจากการประหยัด ลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ ตระหนักถึงค่าใช้จ่ายฟุ่มเฟือยที่ไม่จำเป็นของคนในชุมชนแล้ว

2. แนวทางการจัดการปัญหาหนี้สินจากการทำแผนแม่บทชุมชน

เป็นการวิจัยเพื่อนำข้อมูลของ “ทุน” ที่มีอยู่ในชุมชนทั้งหมดมาแก้ไขปัญหา หาแนวทางแก้ไขในการลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ ทั้งในระดับ ครัวเรือนและชุมชน และการ จัดการปัญหาต่างๆในระดับตำบลอย่างบูรณาการ โดยการทำแผนแม่บทชุมชนที่ครอบคลุมวิถีชีวิตความเป็นอยู่ด้านเศรษฐกิจ สังคม ทรัพยากรสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมของชุมชน

จากการวิจัยของชุมชนด้วยการทำบัญชีรายรับ รายจ่ายของชุมชน พบว่าข้อมูลรายจ่ายของชุมชนตำบลวังอ่าง อำเภอชะอวด จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งมีประชากร 2,110 ครัวเรือน มีหนี้สินรวม 69,443,320 บาท มีรายจ่ายด้านอาหารที่บริโภคจำนวนมากถึง 69.01 ล้านบาทต่อปี จึงหาแนวทางในการลดรายจ่าย โดยกำหนดยุทธศาสตร์การ พึ่งตนเอง เพื่อผลิตของกินของใช้เองทดแทนการนำเข้าจากภายนอก ซึ่งเป็นหนึ่งในสี่ของยุทธศาสตร์ นอกเหนือจาก ยุทธศาสตร์การจัดการทุนและสวัสดิการ ยุทธศาสตร์การจัดการทรัพยากรและการผลิต และ ยุทธศาสตร์การบริหารจัดการ

ตารางที่ 2

รายจ่ายด้านอาหารของชุมชนต.วังอ่าง อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช

หมวด	รายการ	รายจ่าย/ปี/ ล้านบาท	แนวทางลด รายจ่าย: พึ่งตนเอง	พึ่งเครือข่าย	พึ่งภายนอก
อาหาร	ข้าวสาร	13.48	ทำนาพันธุ์ข้าวที่ บริโภค	ร้านค้าชุมชน	โรงสีชุมชน
	เนื้อหมู	10.51	กลุ่มเลี้ยงหมู	เขียงหมู ชุมชน	โรงเชือดหมู
	เนื้อปลา	8.40	กลุ่มเลี้ยงปลา	ร้านค้าชุมชน	
	เนื้อไก่	5.12	กลุ่มเลี้ยงไก่	โรงเชือดไก่	อุดหนุนกลุ่ม เลี้ยง
	เนื้อวัว	4.25	กลุ่มเลี้ยงวัว	ร้านค้าชุมชน	
	เครื่องแกง	1.21	ปลูกพืช เครื่องแกง	ผลิต เครื่องแกง	กลุ่มผลิต
	น้ำปลา/เครื่องปรุง	2.14	-	ร้านค้าชุมชน	โรงผลิต น้ำปลา
	ขนมขบเคี้ยว	7.24	ปรับวิถีคิดชุมชน	ผลิตขนม พื้นบ้าน	กลุ่มขนม พื้นบ้าน
	เครื่องดื่ม/สุรา	12.21	ปรับวิถีคิดชุมชน	ร้านค้าชุมชน	โรงกลั่นสุรา ชุมชน
	ขนมจีน	1.02	-	โรงผลิตเส้น ขนมจีน	-
	น้ำแข็ง/น้ำดื่ม	3.43	-	ร้านค้าชุมชน	โรงผลิตน้ำ ดื่ม/น้ำแข็ง ชุมชน
	รวม	69.01			

จากข้อมูลด้านการบริโภค พบว่าชุมชนจ่ายเงินซื้อข้าวปีละ 13.48 ล้านบาท เนื้อหมู ปีละ 10.51 ล้านบาท เนื้อปลา 8.40 ล้านบาท เนื้อไก่ 5.12 ล้านบาท เนื้อวัว 4.25 ล้านบาท เครื่องแกง 1.21 ล้านบาท น้ำดื่ม 3.43 ล้านบาท เพื่อเป็นการประหยัดรายจ่าย ซึ่งก็คือการเพิ่มรายได้ไปในตัว ชุมชนจึงวางแผนการผลิตอาหารเพื่อพึ่งตนเอง ด้วยการทำโครงการ เลี้ยงปลา เลี้ยงหมู เลี้ยงวัว ทำนาข้าว ทำโรงงานน้ำดื่ม และการผลิตเครื่องแกงในชุมชนเอง เป็นสิ่งที่ชุมชนมีศักยภาพพอที่จะทำได้ ส่วนบางอย่างที่ไม่สามารถจัดการเองได้ ก็จะพึ่งเครือข่ายหรือใช้บริการจากภายนอกชุมชน อาทิ โรงผลิตเส้นขนมจีนที่จะซื้อจากเครือข่าย และน้ำปลาที่จะซื้อจากภายนอกไปก่อน เพียงเท่านั้นก็จะลดค่าใช้จ่ายไปมาก หากชุมชนสามารถซื้อสินค้าที่ผลิตเองได้ในราคาใกล้เคียงกับต้นทุน และเงินรายได้ก็จะหมุนเวียนอยู่ในชุมชนด้วย

นอกจากการลดรายจ่ายจากการผลิตอาหารเองแล้ว ของใช้ที่ชุมชนต้องใช้เช่น ปุ๋ย ก็เป็นรายจ่ายที่สูงทีเดียว โดยพบว่าชุมชนต้องจ่ายค่าปุ๋ยเคมีปีละ 12.97 ล้านบาท จึงมีโครงการผลิตปุ๋ยชีวภาพเองด้วย ชุมชนจึงมียุทธศาสตร์และแผน /โครงการของชุมชนเพื่อลดรายจ่ายเพิ่มรายได้และจัดการปัญหาต่างๆในชุมชนอย่างบูรณาการ ดังมีรายละเอียดดังนี้

ตารางที่ 3

ตารางแผนชีวิตชุมชน ต.วังอ่าง อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราช

ยุทธศาสตร์	แผน	โครงการ
การพึ่งตนเอง	1.การผลิตอาหารเพื่อพึ่งตนเอง 2.การผลิตเกี่ยวกับของใช้	1.เลี้ยงปลา2.เลี้ยงหมู 3.เลี้ยงวัว 4.ทำนาข้าว 5.โรงงานน้ำดื่ม 6.ผลิตเครื่องแกง 1.ของใช้ในครัวเรือน 2.ปุ๋ยชีวภาพ 3.หัตถกรรมพื้นบ้าน
การจัดการทุนและสวัสดิการ	1.การจัดการเงินทุนของชุมชน 2.การจัดการระบบสวัสดิการชุมชน สุขภาวะชุมชน	1.ธนาคารหมู่บ้าน2.กองทุนอุดหนุนการผลิต 3.ระบบเงินทุนสมทบชุมชน4.กองทุนตำบล 1.กองทุนสวัสดิการสุขภาพ 2.กองทุนการศึกษา 3.กองทุนฌาปนกิจ 4.กองทุนสวัสดิการชุมชน 5.แพทย์แผนไทย6.ระบบสุขภาวะชุมชน 7.ลานกีฬา
การจัดการทรัพยากรและการจัดการผลิต	1.การจัดการ/แปรรูปการผลิต 2.การพัฒนาทรัพยากร	1.ยางพารา2.ตลาดกลางชุมชน3.ร้านค้าชุมชน 4.แปรรูปสมุนไพร5.กองทุนพันธุ์ข้าวชุมชน6.ตลาดกลางผลไม้7.การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ 1.การเลี้ยงปลาครบวงจร 2.การปลูกปาล์มน้ำมัน 3.การจัดการเงาะนอกฤดู
การบริหารจัดการ	1.การบริหารการจัดการ	1.ศูนย์การเรียนรู้ 2.ศูนย์วิชาการเกษตรชุมชน 3.โรงเรียนผลไม้ 4.ศูนย์ข้อมูลชุมชน

จากยุทธศาสตร์การพึ่งตนเองชุมชน มีแผนสำคัญ 2 แผนคือ 1.การผลิตอาหารเพื่อพึ่งตนเองและ 2.การผลิตเกี่ยวกับของใช้ ในแผนการผลิตอาหารเพื่อพึ่งตนเอง มีโครงการรองรับ 6 โครงการคือ เลี้ยงปลา เลี้ยงหมู เลี้ยงวัว ทำนาข้าว โรงงานน้ำดื่มและผลิตเครื่องแกง ส่วนแผนการผลิตเกี่ยวกับของใช้มีโครงการทำของใช้ในครัวเรือน (เช่น น้ำยาล้างจาน ยาสระผม) ทำปุ๋ยชีวภาพ และหัตถกรรมพื้นบ้าน

ยุทธศาสตร์การจัดการทุนและสวัสดิการ ประกอบด้วยแผนสำคัญ 2 แผนคือ 1. แผนการจัดการเงินทุนของชุมชนและการจัดการระบบสวัสดิการชุมชนเพื่อสุขภาวะชุมชน โดยมีโครงการรองรับในแผนแรกคือการจัดตั้งธนาคารหมู่บ้าน กองทุนอุดหนุนการผลิต ระบบเงินทุน สมทบชุมชนและกองทุนตำบล ในแผนที่สองมีโครงการรองรับคือการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการ สุขภาพ กองทุนการศึกษา กองทุนฌาปนกิจ กองทุนสวัสดิการชุมชน กลุ่มแพทย์แผนไทย ระบบสุข ภาวะชุมชน และลานกีฬา

ยุทธศาสตร์การจัดการทรัพยากรและการจัดการผลิตมีแผนสำคัญคือ 1.การจัดการ/ แปรรูป การผลิตและการพัฒนาทรัพยากร โดยมีโครงการรองรับในแผนแรกคือ การจัดตั้งโรงงาน ยางพารา ตลาดกลางชุมชน ร้านค้าชุมชน การแปรรูปสมุนไพร กองทุนพันธุ์ข้าวชุมชน ตลาดกลาง ผลไม้และการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ ในแผนการพัฒนาทรัพยากรมีโครงการรองรับคือการเลี้ยงปลา ครอบวงจร การปลูกปาล์มน้ำมันและการจัดการเงาะนอกฤดู

ยุทธศาสตร์การบริหารจัดการมีโครงการรองรับคือการตั้ง 1.ศูนย์การเรียนรู้ 2.ศูนย์ วิชาการเกษตรชุมชน 3.โรงเรียนผลไม้ และ 4.ศูนย์ข้อมูลชุมชน

จากกระบวนการจัดทำแผนชีวิตชุมชน ต.เกาะจันทร์ อ.ชะอวด จ.นครศรีธรรมราชซึ่ง มีประชากร 1,705 ครัวเรือน ชุมชนได้เริ่มทำแผนฯในปี 2544 ทำให้ชุมชนค้นพบปัญหา สาเหตุ ของปัญหา องค์ความรู้ ภูมิปัญญา ฐานทรัพยากรและทุนทางสังคมในตำบล ปัญหาที่พบคือ ผลผลิตตกต่ำ ปัญหาหนี้สิน เนื่องจากมีรายจ่ายมากกว่ารายรับ ข้อมูลรายจ่ายของตำบลทั้งปีสูงถึง 199.06 ล้านบาท ในขณะที่มีรายได้เพียง 115.87 ล้านบาท และมีภาระหนี้สิน 135.95 ล้านบาท สำหรับค่าใช้จ่ายในลำดับต้นๆคือ ค่าอาหารสัตว์ปีละประมาณ 18.77 ล้านบาท ค่าวัสดุก่อสร้าง 17.06 ล้านบาท ค่าสินค้าผ่อนส่ง 16.91 ล้านบาท ค่าเครื่องดื่มและสุราปีละประมาณ 14.17 ล้าน บาท ค่าข่าวสารปีละประมาณ 12.39 บาท(ค่าสุรามากกว่าข่าวสาร) ค่าปุ๋ยเคมีปีละประมาณ 9.97 ล้านบาท ค่าเนื้อหมูปีละประมาณ 6.78 ล้านบาท

จากข้อมูลดังกล่าว พบว่ารายจ่ายบางอย่างสามารถลดได้ เช่นค่าข่าวสาร เพราะใน ตำบลเกาะจันทร์มีพื้นที่ทำนาอยู่ประมาณ 2,983 ไร่ แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่นิยมปลูกข้าวพันธุ์เพื่อ จำหน่ายให้กับพ่อค้าภายนอก แล้วซื้อข่าวสารจากร้านค้าภายนอกมาบริโภค เหตุการณ์นี้เกิด ตั้งแต่ปี 2522 เนื่องจากกรมวิชาการเกษตรได้ส่งเสริมพันธุ์ข้าวในการเพาะปลูก(เพื่อขาย) ดังนั้น ถ้าชาวตำบลเกาะจันทร์ หันมาปลูกข้าวพื้นเมืองพันธุ์เลืบนก ส้มหยด อ้ายเจียง หรือพันธุ์ส่งเสริม หอมประทุม และหอมมะลิที่ชุมชนนิยมบริโภค แล้วมีโรงสีชุมชนสัก โรง ชาวเกาะจันทร์ก็จะสามารถ ลดรายจ่ายในส่วนการซื้อข่าวสาร อาหารสัตว์ เนื้อหมูและปุ๋ยเคมีลงได้ ระบบพัฒนาการทำนาข้าว

และโรงสีชุมชนจะเป็นจุดเริ่มต้นของการทำวิสาหกิจชุมชนภายใต้องค์ความรู้ภูมิปัญญา และทรัพยากรของชุมชน

หลังจากโรงสีชุมชนครบวงจรที่ประกอบด้วย 1.ระบบเครื่องสีข้าวเปลือก ขนาด 8 ตันต่อวัน 2. เครื่องบดวัตถุดิบเพื่อผสมอาหารสัตว์จำนวน 1 เครื่อง 3.เครื่องผสมอาหารสัตว์ขนาด 1.5 ตัน จำนวน 1 เครื่อง ได้ก่อสร้างแล้วเสร็จเดือนพฤษภาคม 2546 ข้อมูล ณ พ.ศ.2549 พบว่าสามารถทำประโยชน์ให้ชุมชนและลดค่าใช้จ่ายลงไปมาก ดังนี้

1. บริการสีข้าวให้สมาชิกและคนในชุมชนประมาณ 98 ตัน(ฟรี) สามารถลดรายจ่ายให้สมาชิกและคนในชุมชนที่ปลูกข้าวบริโภค คิดเป็นมูลค่า 705,600 บาท

2. ซื้อข้าวเปลือกจากสมาชิกในชุมชนและพื้นที่ภายนอก มูลค่า 694,040 บาท จำหน่ายข้าวที่สีจากโรงสีชุมชนให้ชุมชนและเครือข่ายจำนวน 60 ตัน มีราคาถูกกว่าท้องตลาด ตันละ 2,000-3,000 บาท คิดเป็นมูลค่าผลต่าง ประมาณ 150,000 บาท

3. จำหน่ายข้าวสาร รำ และปลายข้าว มูลค่า 825,700 บาท ผลกำไรจากการขายข้าวสาร รำและปลายข้าว เป็นของกลุ่มมูลค่า 131,660 บาท

ผลที่ชุมชนได้รับจากโรงสีชุมชน นอก จากจะเป็นจุดผลักดันให้เกิดวิสาหกิจชุมชนซึ่งมีชุมชนเป็นเจ้าของแล้ว ยังทำให้ชาวบ้านสามารถซื้อข้าวสารบริโภคในราคาถูกกว่าท้องตลาด กิโลกรัมละ 2-3 บาท ส่วนชาวบ้านสามารถขายข้าวเปลือกในราคาที่สูงขึ้นตันละ 500-1,000 บาท (โรงสีมีการประกันราคาข้าว) รำและปลายข้าว ซึ่งเป็นผลิตผลของโรงสีชุมชน ได้นำไปเป็นส่วนผสมของอาหารสัตว์ จำหน่ายให้ผู้เลี้ยงสุกรในชุมชน ในราคาที่ถูกกว่าอาหารสัตว์ที่จำหน่ายในท้องตลาดกระสอบละ 70 บาท ส่วนแกลบที่เหลือจากโรงสีใช้เป็นวัสดุในส่วนผสมของปุ๋ยหมักชีวภาพให้กับชุมชนโดยไม่คิดมูลค่า ปัจจุบันกลุ่มผลิตปุ๋ยหมักในตำบลมี 5 กลุ่ม สร้างโรงเรือนในปี 46-47 ผลิตปุ๋ยหมักประมาณ 674 ตัน เพื่อใช้ในนาข้าวและไม้ผล เป็นการลดต้นทุนเรื่องปุ๋ย

นอกจากนี้ชุมชนยังมีการรวมกลุ่มทำนาข้าวที่ชุมชนบริโภค จำนวน 4 กลุ่ม โดยใช้ปุ๋ยชีวภาพด้วย และยังเกิดกระบวนการเชื่อมโยงกับองค์กรต่างๆ เช่นกลุ่มผลิตเส้นขนมจีนใช้ข้าวสารจากโรงสีชุมชน กลุ่มผลิตปุ๋ยหมักใช้แกลบและรำจากโรงสีชุมชน กลุ่มเลี้ยงสุกรใช้เครื่องผสมอาหารสัตว์ในโรงสีชุมชนสำหรับผสมอาหารสัตว์ และขณะนี้ชุมชนกำลังจัดทำบ่อแก๊สชีวภาพขนาด 50 ตัน สามารถกล่าวได้ว่า เป็นกิจกรรมที่เชื่อมโยงมาจากโรงสีชุมชนเรียกได้ว่าเป็น “ระบบวิสาหกิจชุมชนตำบลเกาะจันทร์”

การลดรายจ่ายเพิ่มรายได้ จากการทำนาข้าวและระบบโรงสีชุมชน

จากความเห็นของนายถนอม ทองขุนดำ (เครือข่ายแผนแม่บทพึ่งตนเองภาคใต้, 2549, น. 35) แกนนำกลุ่มพัฒนาระบบการทำนาข้าว หมู่ที่ 7 ต.เกาะขันธุ์ เห็นว่าโรงสีชุมชนมีประโยชน์มาก เพราะไม่ต้องไปสีข้าวต่างตำบล และที่สำคัญคือที่สุดคือ ชาวนาสามารถปลูกข้าวพันธุ์ที่ตัวเองกินเก็บไว้ทั้งปี แล้วค่อยทยอยนำมาสีที่โรงสีได้ตลอดทั้งปี เป็นการลดรายจ่ายอย่างเห็นได้ชัด ก่อนหน้านั้นครอบครัวนายถนอมปลูกข้าวชยันนาปีละ ๘ ไร่ ได้ผลผลิตประมาณ 15 ตัน (ทำนาปีละ 2 ครั้ง) ขายข้าวเปลือกให้กับพ่อค้าโรงสีภายนอกได้ตันละประมาณ 4,000 บาท คิดเป็นเงินปีละ 60,000 บาท แต่ซื้อข้าวสารหอมประทุมหรือหอมมะลิจากร้านค้าภายนอกมากิน กิโลกรัมละ 14-17 บาท ปีหนึ่งมูลค่าที่ซื้อข้าวสารกินประมาณ 30,000 บาท แต่ปีนั้นเมื่อทำนาข้าวหอมประทุม ข้าวหอมสุพรรณเอง ได้ผลผลิตประมาณ 15 ตัน (ทำนา 2 ครั้ง) ขายข้าวเปลือกให้กับโรงสีชุมชนจำนวน 10 ตัน ราคาตันละ 6,000 บาท เป็นเงิน 60,000 บาท (โรงสีมีการประกันราคา) และเว้นข้าวเปลือกไว้กินตลอดปีจำนวน 5 ตัน นี่คือน้ำที่ติดจากก ารมีโรงสีชุมชนและการทำงาน พันธุ์ข้าวที่ชุมชนบริโภค เป็นการลดรายจ่ายเพิ่มรายได้อย่างแท้จริง

จากข้อมูลของนายถนอม ทำให้เห็นว่า การผลิตของกินของใช้เองและโรงสีชุมชนที่เป็นระบบวิสาหกิจชุมชน สามารถทำให้เกิดการลดรายจ่าย ซึ่งก็คือการเพิ่มรายได้ไปในตัวได้อย่างมหาศาล เมื่อเปรียบเทียบกับการผลิตเพื่อขายแบบในอดีต โดยที่การผลิตเพื่อการขายในอดีต นายถนอมมีรายได้จากการขายข้าวปีละ 60,000 บาท แต่ต้องนำเงินนี้ไปซื้อข้าวบริโภคจากร้านค้าในราคาถึง 30,000 บาท (ประมาณครึ่งหนึ่งของรายได้จากการขายข้าวตลอดปี) คิดเป็นเงินที่เหลือเพียง 30,000 บาท แต่เมื่อปลูกข้าวบริโภคเอง สามารถมีข้าวเก็บไว้กินตลอดปี ทดแทนข้าวที่ต้องซื้อในราคา 30,000 บาท และยังมีรายได้จากการขายข้าวที่เหลือจากการบริโภคอีก 60,000 บาท ดังนั้นแม้จะมีรายได้ 60,000 บาท แต่ลดรายจ่ายไป 30,000 บาท ตามหลักเศรษฐศาสตร์แล้ว การลดรายจ่ายเท่ากับเพิ่มรายได้ จึงเท่ากับว่า มีรายได้เพิ่มอีก 30,000 บาท(ไม่ต้องนำเงิน 30,000 บาทส่วนนี้ไปซื้อข้าว) ดังนั้นจึงมีเงินรายได้ 60,000 บาท + 30,000 บาท รวมเป็น 90,000 บาท ดังนั้นส่วนต่างของรายได้จากการผลิตเพื่อขายและผลิตเพื่อบริโภค(ที่เหลือจึงขาย) จึงมีมูลค่าต่างกันถึง 60,000 บาท หากชุมชนทุกครัวเรือนจะมีส่วนต่างรายได้ที่เกิดจากการลดรายจ่ายได้ถึง 60,000 บาทต่อครัวเรือน ในตำบลเกาะขันธุ์ซึ่งมี 1,705 ครัวเรือนก็จะมีส่วนต่างรายได้ถึง 102,300,000 บาท และหากคิดว่าทุกครัวเรือนอาจไม่สามารถปลูกข้าวได้เอง แต่ถ้าปลูก ประมาณครึ่งหนึ่งของคนในชุมชน หรือเพียง 50% ก็จะมีรายได้ไปถึง 50 กว่าล้านบาทเลยทีเดียว อีกประการหนึ่งหากเราคิดว่า ไม่ต้องนำเงิน 30,000 บาทไปซื้อข้าวกิน เงินส่วนนี้ก็อาจนำมาใช้หนี้ ทำ

ให้หนี้แต่ละครัวเรือนลดลงได้ เนื่องจากชุมชนเกาะจันทร์มีหนี้เฉลี่ยครอบครัวละ 79,736 บาท และหนี้ทั้งตำบล 135.95 ล้านบาท

การลดรายจ่ายเพิ่มรายได้จากการผลิตปุ๋ยชีวภาพ

นอกจากการทำนาเพื่อการบริโภคและโรงสีชุมชนแล้ว ชุมชนยังมีการตั้งกลุ่มผลิตปุ๋ยหมักชีวภาพ 5 โรง ในหมู่ 1,2,5,8,9 ที่ผลิตปุ๋ยมาแล้วกว่า 670 ตัน คิดเป็นมูลค่า 2,010,000 บาท สามารถทดแทนการใช้ปุ๋ยเคมีในปริมาณเท่ากัน ที่มีมูลค่าประมาณ 4 ล้านบาทบาท ถือว่าเป็นการลดต้นทุนการเกษตรที่คุ้มค่าที่สุด เมื่อเทียบกับข้อมูลเดิมที่ชุมชนต้องจ่ายค่าปุ๋ยเคมีถึงปีละ 9.97 ล้านบาท ทำให้เห็นได้ว่าปัจจุบันชุมชนสามารถลดต้นทุนในการผลิตได้เกือบ 50 % ซึ่งถ้าพืชผลราคาคงเดิม ชุมชนแต่ละครอบครัวก็ยังมีส่วนต่างจากรายรับที่เพิ่มขึ้น เพราะรายจ่ายลดลงไปถึงเกือบ 50% นั่นเอง

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า การทำแผนแม่บทชุมชน ในระดับตำบลนอกจากจะเป็นการลดรายจ่ายเพิ่มรายได้ของชุมชนในระดับตำบล อันทำให้เกิดการลดหนี้สินแล้ว ยังเป็นการจัดระบบเศรษฐกิจชุมชนอันประกอบด้วยระบบย่อยที่มีความสัมพันธ์กันทั้งแบบบูรณาการ คือ ระบบทรัพยากร ระบบการจัดสรรแบ่งปันทรัพยากรและรายได้ ระบบวิถีการยังชีพ (การทำกินเองใช้เอง พึ่งพาอาศัยธรรมชาติแบบดั้งเดิม) ระบบทุน ระบบสวัสดิการ และระบบวิสาหกิจชุมชน ซึ่งค่อยๆ พัฒนาขึ้นมาจากภายในชุมชนเอง เป็นการพัฒนาอย่างยั่งยืนที่เกิดจากภายใน เป็นการ “ระเบิดจากภายใน” ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบอก ระบบนี้เกิดจากการเรียนรู้และการจัดการของชุมชนและค่อยๆ พัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชนแบบค่อยเป็นค่อยไปตามธรรมชาติ

ระบบเศรษฐกิจชุมชนจึงเป็นการจัดการ “ทรัพยากร” และ “ทุน” ของชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ ตั้งแต่การผลิต บริโภค การตลาด การลงทุน การออมและการจัดสวัสดิการ ซึ่งทั้งหมดเกิดจากการเรียนรู้ที่เหมาะสม จากประสบการณ์ของชุมชน

จากแนวทางในการแก้ปัญหาหนี้สินของงานวิจัยสองกลุ่ม พบว่าชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้ ตระหนักในการลดปัญหาหนี้สินและมีแนวทางในการแก้ปัญหาคล้ายคลึงกัน คือการประหยัด ลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ โดยพยายามผลิตของกินของใช้เอง และลดต้นทุนการผลิตในการประกอบอาชีพ โดยหันมาทำเกษตรยั่งยืน ใช้ชีวิตประหยัด อุดหนุน เล็กน้อย ขแต่แนวทางของการวิจัยเพื่อทำแผนชุมชน มีรูปธรรมในการจัดการระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ชัดเจน และเห็นผลในทางปฏิบัติมากกว่าเนื่องจากการวิจัยประเภทแรกทำในระดับกลุ่มคนที่มีความมั่งคั่งน้อยกว่า ระดับของการจัดการจึงเห็นผลเร็วกว่า อย่างไรก็ดี การจัดทำแผนชุมชนจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือของคนหลายฝ่าย และไม่ได้ทำได้ง่ายนัก งานวิจัยแบบกลุ่มเล็กๆ ของสกว. และมูลนิธิ

เกษตรกรรมยั่งยืนอาจมีจุดเริ่มต้นที่ง่ายกว่า จากการศึกษาพบว่า การวิจัยเพื่อทำแผนแม่บทชุมชนในบางตำบลนั้น กว่าที่จะเริ่มทำวิจัยต้องใช้เวลาเป็นปี บางที่ใช้เวลามากกว่านั้นถึง 2-3 ปีได้กว่าจะเริ่มกระบวนการวิจัยได้ เนื่องจากชุมชนยังไม่ยอมรับและไม่เห็นความสำคัญที่จะวิจัย ต่อเมื่อชุมชนเห็นความสำเร็จและพัฒนาการที่ดีของตำบลอื่นใกล้เคียง จึงเริ่มหันมาให้ความสนใจและให้ความร่วมมือ ดังนั้นงานวิจัยเพื่อทำแผนแม่บทชุมชนจึงต้องอาศัยความพร้อมของ ชุมชนและความร่วมมือร่วมใจของคนในระดับหมู่บ้านและตำบล

การบูรณาการปัญหาในชุมชน

เช่นเดียวกับที่“สถาบันแผนพะโยม” ได้ขับเคลื่อนงานในประเด็นต่างๆ ทั้งด้านสังคมและวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมและเศรษฐกิจ และได้นำเอาองค์ความรู้ต่างๆ ที่ได้มาร่วมกันวิเคราะห์ปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชน และพบว่า ปัญหาของชุมชนในมิติทางสังคมและวัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจ มักจะมีสาเหตุโยงมาจาก หรือนำไปสู่ปัญหาหนี้สิน ซึ่งส่งผลต่อภาวะความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองได้ของชุมชนแทบทุกประเด็น การสังเคราะห์งานวิจัยของประชาชนก็ทำให้เห็นเช่นเดียวกันว่า ปัญหาทุกปัญหาในชุมชนล้วนมีความสัมพันธ์และเป็นเหตุเป็นผลเกี่ยวเนื่องกัน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม วิถีชีวิตความเป็นอยู่ จากการวิจัยตนเองของประชาชนในการจัดการปัญหาหนี้สินของสกว.และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน ทำให้เป็นจุดเริ่มต้นสู่การจัดการปัญหาอื่นในชุมชนด้วย อาทิ วัฒนธรรมการจัดงานปลอดเหล้า การทำบุญขึ้นบ้านใหม่แบบประหยัด การดึงเยาวชนให้เข้าร่วมกับโครงการต่างๆในชุมชน การใช้ดนตรีพื้นบ้านเป็นแหล่งหารายได้เพิ่มและเป็นการอนุรักษ์วัฒนธรรมท้องถิ่นไปในตัว ของชุมชนบ้านส้มป่อย ต.แม่สัน อ.ห้างฉัตร จ.ลำปาง

ในชุมชนบ้านดง อ.สบปราบ จ.ลำปาง หลังจากทำบัญชีครัวเรือนแล้ว พบว่าค่าใช้จ่ายในการจ้างคนปลูกข้าวสูงมาก จึงนำไปสู่ “การลงแขก” ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติเดิมของคนท้องถิ่นที่ช่วยกัน“เอามื้อ”กันไว้ ตอบแทนการเอามื้อด้วยแรงงานแทนเงินตรา ทำให้ไม่ต้องมีค่าจ้าง การเลี้ยงเหล้าตอนเย็นหลังเลิกทำนาก็ไม่มี เปลี่ยนเป็นเลี้ยงข้าวกลางวันหรือเลี้ยงขนมเล็กๆน้อยๆ บางทีก็ห่อข้าวมากินด้วยกันแทน ในชุมชนบ้านศรีดอนมูล อ.เมืองปาน จ.ลำปาง งานวิจัยหนี้สินทำให้เกิดการขับเคลื่อนงานสังคม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในธรรมเนียมงานศพ ที่เดิมมีการใช้ผ้าบังสุกุลจำนวนมาก เปลี่ยนเป็นการลดจำนวนพระสงฆ์ลง ทำให้ประหยัดค่าผ้าบังสุกุลและลดรายจ่ายไปได้มาก นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมเยาวชนด้านวัฒนธรรมและการจัดการปัญหาขยะในชุมชนด้วย

งานวิจัยการทำแผนแม่บทชุมชน พบว่า จากการที่ชุมชนได้มีกิจกรรมเรียนรู้ และกำหนดแนวทางในการแก้ปัญหาและความต้องการร่วมกันมากขึ้น ทำให้ผู้นำชุมชน คณะทำงานแผนชุมชนและสมาชิกในชุมชนได้รู้จักตัวเอง รู้จักชุมชนมากขึ้น สามารถกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาชุมชนของตนเองได้ อาทิ มีการจัดตั้งระดมทุนในชุมชนเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม เกิดกิจกรรมการผลิตทดแทนสิ่งที่ขาดแคลนในชุมชน ทดแทนผลผลิตจากการนำเข้า หันมาใช้ผลผลิตในชุมชน สร้างกิจกรรมพึ่งตนเองมากขึ้น เช่น การผสมอาหารสัตว์ การทำปุ๋ยชีวภาพแทนปุ๋ยเคมี การผลิตอาหาร การจัดการผลผลิตทางการเกษตร ปศุสัตว์ ที่ปลอดภัยจากสารพิษ สามารถจัดการบริหารทุนในชุมชน และบริการให้สมาชิกทั้งตำบล และสร้างระบบวิสาหกิจชุมชนของชุมชน ซึ่งเป็นธุรกิจที่ชุมชนเป็นเจ้าของได้ นอกจากนี้ยังมีการจัดสวัสดิการให้กับชุมชน การส่งเสริมการศึกษาการเรียนรู้ให้กับชุมชนและเยาวชนด้วย

ในชุมชนตะโหมด อ.ตะโหมด จ.นครศรีธรรมราช เป็นชุมชนที่สะท้อนให้เห็นภาพของการจัดการสิ่งแวดล้อมที่ดี จะเป็นปัจจัยที่นำชุมชนไปสู่การแก้ปัญหาความยากจนได้ เป็นตัวอย่างของการบูรณาการปัญหาความยากจนและสิ่งแวดล้อมอีกกรณีหนึ่ง เริ่มจากราวปี 2535 ชุมชนเริ่มเดินขบวนเนื่องจากการตัดไม้ทำลายป่ากันมาก จึงคิดจัดตั้งองค์กรชุมชนขึ้นมาดูแลเอง เพราะรัฐไม่เคยดูแล จึงเริ่มตั้งโครงการ “บวร”(บ้าน วัด ส่วนราชการ) ขึ้นก่อน จากนั้น เป็นศาลานวัด โดยมีสมาชิกจากหมู่บ้านที่สมัครใจมาร่วม และดำเนินการแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารประมาณ 20 คน และมีสมาชิกสภา(ประมาณ 120 คน)แบ่งเป็นฝ่ายเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา ศาสนา วัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม เพื่อให้คณะทำงานปฏิบัติตามหน้าที่ ด้านสังคมให้กำนันผู้ใหญ่บ้านรับผิดชอบ ด้านเศรษฐกิจให้กลุ่มเกษตรกรผู้ทำนา และพระที่เป็นที่เคารพของชาวบ้านดูแลช่วยแก้ปัญหาในชุมชน ส่วนด้านการศึกษาก็ให้ครูในชุมชนรับผิดชอบ

ในปี 2543 ได้ดำเนินการเรื่องป่าชุมชน มีการดูแลและรายงานความเคลื่อนไหว โดยการขอรับรองผู้ที่จะเข้าป่าล่าสัตว์ หรือตัดไม้ไม่ให้กระทำการดังกล่าว โดยชี้แจงให้เห็นโทษของการทำลายป่า จนถึงปัจจุบันยังมีการดำเนินการอยู่ ทำให้ป่าชุมชนของตำบลตะโหมดอยู่ในสภาพสมบูรณ์ และมีการขยายพื้นที่ป่าชุมชนเพิ่มขึ้น โดยมีคณะกรรมการดูแลป่าชุมชนเพิ่มขึ้น และคณะกรรมการที่เข้าร่วมก็มาจากความสมัครใจ เลือกตามความถนัด

อย่างไรก็ดี การเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม ป่าไม้ ดินที่เปลี่ยนแปลง ที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน ทำให้ชุมชนมีความคิดริเริ่มในเรื่องการจัดการป่าต้นน้ำเอง โดยไม่หวังพึ่งการช่วยเหลือของรัฐ เพราะเห็นว่าหน่วยงานต่างๆ มุ่งเน้นให้เกิดการพัฒนาในส่วนความเจริญที่เห็นเป็นรูปธรรม เช่น สร้างถนน ระบบการสื่อสารต่างๆ ไม่ได้ให้ความสนใจเรื่องการอยู่ การกิน และปาก

ท้องถิ่นบ้านเลย ดังนั้น จากการทำแผนชุมชนในปี 2544 และมีการเดินทางไปศึกษาดูงานที่พุทไธสง เพื่อศึกษาเรื่องความเปลี่ยนแปลงและแนวทางในการแก้ปัญหา ทำให้ชุมชนได้รับแนวคิด 1.ต้องการให้น้ำมีอยู่และรักษาป่า 2.ต้องมีเจ้าภาพและเจ้าหน้าที่ดูแล 3.มีการจัดการป่าและสามารถเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ได้ สุดท้ายได้มีการสำรวจแหล่งน้ำว่ามีกี่สาย ตั้งคณะทำงานเพื่อรับผิดชอบและบริหาร กำหนดกิจกรรมการจัดการน้ำในเขตป่าต้นน้ำ ที่ประกอบไปด้วยหลายกิจกรรม เช่น การทำฝายแม้ว การปลูกป่าชุมชน หรือการสร้างธนาคารน้ำ

จำนวนฝายที่สร้างไว้จนถึงปัจจุบันมีประมาณกว่า 100 ฝาย โดยคณะกรรมการได้จัดทำแผนที่ซึ่งเป็นที่ตั้งฝายไว้ทุกที่ เพื่อความสะดวกในการดูแลและบำรุงรักษา แต่การสร้างฝายก็ไม่ได้เป็นการแก้ปัญหาถาวร ดังนั้นต้องทำควบคู่ไปกับการดูแลป่า เพื่อให้เกิดการแก้ปัญหาที่ได้ผลดียิ่งขึ้น ชุมชนไม่ต้องการอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ เพราะไม่สามารถแก้ปัญหาที่แท้จริงได้ ชุมชนจึงสร้างฝายแม้ว เพื่อให้เกิดการชะลอความเร็วของน้ำในการไหลออกไปสู่พื้นที่ต่าง ในการจัดทำฝายได้มีการวางแผนการใช้น้ำเพื่อให้ชุมชนมีน้ำใช้กันตลอดปี โดยการคำนวณปริมาณการใช้น้ำ การวิเคราะห์ วิจัยและจัดทำเป็นข้อมูลการใช้น้ำของครัวเรือนปลายน้ำ ทั้งในเรื่องของการใช้น้ำเพื่ออุปโภค บริโภค และการใช้น้ำเพื่อการเกษตร เพื่อให้เกิดการเชื่อมโยงทั้งต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ให้มีการจัดการให้เกิดประโยชน์กับพื้นที่ที่ต้องการใช้น้ำ

ผลที่เห็นได้ชัดจากการทำฝายแม้วคือ

- 1.น้ำเพิ่มขึ้น ลำคลองที่เคยไม่มีน้ำในช่วงหน้าแล้ง เปลี่ยนเป็นมีน้ำตลอดทั้งปี ชุมชนมีน้ำใช้ในการอุปโภค บริโภค และการเกษตรอย่างพอเพียง
- 2.มีปลามากขึ้น เมื่อมีน้ำอุดมสมบูรณ์ สัตว์น้ำก็เพิ่มปริมาณมากขึ้น เป็นผลให้การดำรงชีวิตของชุมชนอุดมสมบูรณ์ขึ้นด้วย
- 3.ป่าอุดมสมบูรณ์ ส่งผลให้หลายสิ่งหลายอย่างเป็นระบบ เข้ารูปเข้ารอยเหมือนเดิม เช่น เมื่อฝนตกสามารถเก็บน้ำไว้ได้มาก สร้างความชุ่มชื้นให้พื้นที่และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ
- 4.มีการวางแผนในเรื่องการปลูกป่าริมน้ำ เพื่อให้เกิดการชะลอความเร็วของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก และสามารถลดปัญหาภัยแล้งได้ในระดับหนึ่ง
- 5.มีการวางแผนเรื่องการปลูกพืชในสวน เพื่อการเพิ่มผลผลิตและการใช้พื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และที่สำคัญเป็นการเพิ่มรายได้ให้กับชุมชนด้วย

ผลจากการจัดการป่าชุมชน

จากการจัดการป่าชุมชน ส่งผลให้พื้นที่ตำบลตะโหมดจากเดิมที่ถูกบุกรุก ทำลายป่า กลายเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ผลที่เห็นได้ชัดเจนนั่นคือ มีต้นไม้เพิ่มขึ้น ส่งผลให้ความอุดมสมบูรณ์อื่นๆตามด้วยเช่นสัตว์ป่า พื้นที่ที่มีความชุ่มชื้นขึ้น เนื่องจากมีการดูดซับน้ำได้ดี และระบบนิเวศของป่าถูกทำลายน้อยลง

ผลที่เกิดต่อบุคคล พบว่าชุมชนมีความสำนึกรัก และเห็นความสำคัญของ ทรัพยากร ธรรมชาติมากขึ้น มีความร่วมมือร่วมใจกันทำกิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการป่าต้นน้ำ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องฝาย หรือป่าชุมชน ชุมชนเป็นผู้ที่ร่วมฟื้นฟูและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้ดีขึ้น มีการจัดตั้งคณะกรรมการในการรักษาป่าต้นน้ำ และคนในชุมชนมีการทำสัญญาใจกันไว้ว่าจะรัก และรักษาป่าไม้ โดยมีเยาวชนในชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆในชุมชนด้วย

จากการทำกิจกรรมของชุมชนที่มุ่งเน้นเรื่องสภาพแวดล้อม สามารถโยงไปถึงเรื่อง อาชีพ การทำเกษตรปลอดสารพิษ การใช้ปุ๋ยชีวภาพในการเกษตร เนื่องจากชุมชนมีวิถีชีวิตที่อยู่ กับธรรมชาติมาแต่โบราณ เมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นกับทรัพยากรธรรมชาติก็จะส่งผลให้วิถี ชีวิตของชุมชนเปลี่ยนไปด้วย และเมื่อชุมชนทำกิจกรรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ ซึ่งเป็นการ ฟื้นฟู อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์กลับคืนมา ก็เป็นการ ทำให้ชุมชนเกิดการฟื้นฟูและพัฒนาในเรื่องการเกษตรไปด้วย เพราะคนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพ เกษตร กรรม วิถีชีวิตแบบดั้งเดิม แบบที่มีการกินอยู่แบบพึ่งพิงกันของคนกับธรรมชาติก็กลับคืนมา ด้วย

นอกจากนี้ชุมชนยังวิพากษ์การพัฒนาที่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติว่า ทรัพยากรธรรมชาติมีโรคภัย ก็คือ โรคการพัฒนาในเขตป่าสงวนแห่งชาติ โดยอ้างว่าเป็นการพัฒนาเพื่อการท่องเที่ยว เช่นการนำสิ่งต่างๆเข้าไป มีการสร้างถนน ชุมชนมองว่านี่คือการพัฒนาที่ มีการทำลายไปด้วย ชุมชนได้มีการคิดกันว่า ทำอะไร ไรให้เกิดการพัฒนาที่สมดุล ก็คือ การให้ บุคคลที่มีอำนาจหน้าที่เข้าใจ และมีการแบ่งโซนกันว่า เขตไหนควรเป็นเขตป่าอนุรักษ์แห่งชาติ เขต ไหนควรเป็นเขตที่พัฒนาเพื่อการท่องเที่ยว กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า การพัฒนาเป็นช่องทางที่ทำให้คน ฉวยโอกาสสามารถทำตามอำเภอใจได้มากขึ้น เพราะการพัฒนาถือเป็นเครื่องอำนวยความสะดวก อย่างดียิ่งแก่นักฉวยโอกาส (สวาท ทองรัชต์ คณะกรรมการสภานานาชาติ ในชุดองค์ความรู้แผนชีวิต ชุมชน, 2549, น. 35)

จากกระบวนการวิจัยของชุมชนที่กล่าวมา จึงทำให้เห็นมิติในการพัฒนาใหม่ว่า การ ทำ งานชุมชนให้ได้ผลสำเร็จ และสามารถแก้ปัญหาได้ดีและตรงจุด จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือ

ของคนในชุมชนเป็นสำคัญ เพราะคนในชุมชนคือผู้ทราบถึงสาเหตุของปัญหาดีที่สุด และน่าจะเป็นผู้ที่สามารถแก้ไขปัญหาได้ดีที่สุด การทำงานชุมชน จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือของหน่วยราชการหรือหน่วยงานเอกชนต่างๆ ในการให้ความช่วยเหลือ สนับสนุนและให้คำแนะนำ นอกเหนือจากนั้นแล้ว ชุมชนยังต้องการให้อำนาจ ให้สิทธิในการตัดสินใจดำเนินการพัฒนาเป็นของชุมชน เพื่อให้ผลการทำงานออกมาสามารถที่จะแก้ปัญหาได้ตรงจุด เพราะการทำงานพัฒนาชุมชนให้ได้ผลการพัฒนาที่แท้จริงแล้ว จำเป็นต้องเป็นการพัฒนาที่มาจากชุมชนเป็นหลัก โดยมีรัฐหรือคนภายนอกเป็นพี่เลี้ยงในการดำเนินงานพัฒนา

4. องค์ความรู้ในการจัดการหนี้สินของชุมชน

จากการวิจัยเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินของชุมชน ทำให้ได้พบว่าองค์ความรู้ในการจัดการปัญหาหนี้สินของชุมชนคือ องค์ความรู้ในการบริหารจัดการหนี้สินของชุมชน องค์ความรู้เกี่ยวกับเกษตรยั่งยืนเพื่อลดปัญหาหนี้สิน และแนวคิดปราชญ์ชาวบ้านอีสาน

4.1 องค์ความรู้เกี่ยวกับเกษตรยั่งยืนเพื่อลดปัญหาหนี้สิน

การเกษตรเพื่อขายและเกษตรเคมีที่ผ่านมาเป็นต้นเหตุความล้มละลายของสภาพแวดล้อม ความยากจนและหนี้สินของชุมชน หากจะแก้ได้ก็จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต ด้วยการทำเกษตรผสมผสาน ลดละเลิกการใช้สารเคมี ใช้ชีวิตอิงกับธรรมชาติอย่างสมดุล ลักษณะวิถีการผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อการค้าที่ทำพร้อมกันนี้ เพื่อลดความเสี่ยงจากการทำเกษตรเพื่อตลาด รวมทั้งทำให้เกิดการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเอง โดยลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก

จากการสังเคราะห์งานวิจัยของชุมชน พบว่าการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตสู่เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ หรือเกษตรไร้สารเคมี เป็นเรื่องสำคัญที่จะช่วยลดค่าใช้จ่ายในการผลิต ทั้งยังสามารถผลิตอาหารเองได้ ทำให้ลดค่าใช้จ่ายจากการบริโภค อันนำไปสู่การลดหนี้ในระยะต่อไป และทำให้ระบบนิเวศน์ ธรรมชาติที่สมดุลกลับคืนมา ดังนั้นในการลดและแก้ปัญหานี้สินของชุมชนในระยะยาว องค์ความรู้ที่จำเป็นประการหนึ่งที่ชุมชนจะต้องมี ต้องเรียนรู้ และนำไปใช้ คือ องค์ความรู้เกี่ยวกับเกษตรยั่งยืน ที่ประกอบด้วยหลายรูปแบบ เช่น รูปแบบการเลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชผสมผสานที่เรียกว่า “เกษตรผสมผสาน” การปลูกข้าว ทำนาปลอดสารเคมี ที่เรียก “นาธรรมชาติ” หรือ “นาอินทรีย์” หรือการปลูกไม้ผลและปลูกต้นไม้หลายระดับที่เรียกว่า “วนเกษตร” รวมทั้งการศึกษาด้านแบบของผู้ปลดหนี้ด้วยเกษตรกรรมทางเลือกว่ามีวิธีคิดและปฏิบัติอย่างไรจึงจะปลดหนี้ได้ดังมีตัวอย่างหลายท่าน อาทิ

พ่อเชียง ไทยดี ปราชญ์ชาวบ้านจากกลุ่มฟื้นฟูเกษตรศรีธรรมภูมิ จ.สุรินทร์ อายุ 76 ปี ที่ทำการผลิตในรูปแบบ “วนเกษตร” กล่าวว่า “เมื่ออายุ 44 ปี พ่อเชียงเริ่มคิดทบทวนตัวเอง ได้ข้อสรุปว่า การทำนาและรับจ้างที่ผ่านมามีชีวิตไม่ได้ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น เมื่อคิดได้เช่นนี้จึงเริ่มคิดจะเปลี่ยนชีวิตตัวเอง โดยคิดว่าการปลูกผลไม้ น่าจะเป็นทางเลือกใหม่ จากนั้นมาได้เริ่มทำการปลูกผัก ไม้ผล เลี้ยงสัตว์ นานาชนิดในแปลง มีรายได้ไม่ต่ำกว่า 100,000 บาท เดือนหนึ่งก็ประมาณ 9,000 บาท จากการขายปลา จำหน่ายพันธุ์ปลา พันธุ์ไม้ผล ไม้ กล้วย ไม้ พืชผักสวนครัว ดอกกะเจียว เห็ดปลวก

พ่อหนู ขจัดโรคา เกษตรกรต้นแบบจากกลุ่มเกษตรธรรมชาติที่มุ่งเน้นพัฒนาที่ดินของตนเองมาร่วม 10 ปี เคยมีหนี้อยู่ 50,000 บาท แต่เมื่อพลิกฟื้นระบบจากนาเคมี เป็นนาอินทรีย์ ซึ่งได้ฟื้นฟูสภาพดินและเลี้ยงสัตว์ หมู เป็ด ไก่ ควาย ทำให้ไม่ต้องซื้อปุ๋ยเคมี ใช้ปุ๋ยคอก มูลสัตว์ แทน รวมทั้งเลี้ยงปลา ปัจจุบันพ่อหนูบอกว่า “สุขภาพทุกคนในครอบครัวดี เพราะไม่ได้ฉีดพ่นสารเคมี ปลอดภัยแล้ว.....”

เกษตรทางเลือกเป็นการทำเกษตรกรรมที่ต่อต้านการใช้สารเคมี สารพิษ เครื่องจักรกล เทคโนโลยีขั้นสูง ด้วยการทำเกษตรที่ฟื้นฟูเทคโนโลยีพื้นบ้าน ภูมิปัญญาชาวบ้านในการผลิต เพื่อมุ่งลดรายจ่าย ให้เกิดการพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน

4.2. องค์ความรู้ในการบริหารจัดการหนี้สินของชุมชน

นอกจากจะต้องมีองค์ความรู้เกี่ยวกับเกษตรยั่งยืน ในการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต เพื่อลดต้นทุนและสร้างหลักประกันด้านการบริโภค อันเป็นการลดค่าใช้จ่ายและหนี้สินแล้ว ชุมชนยังต้องมีองค์ความรู้ในการบริหารจัดการหนี้สินทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน อันได้แก่การรู้จักวิเคราะห์ตนเอง รู้จักสถานะของตนเอง รู้จักบริหารจัดการรายรับรายจ่าย ด้วยการทำบัญชีครัวเรือน รวมทั้งการดำเนินชีวิตอย่างพอเพียง ด้วยความซน ประหยัดและอดออม ตามแนวทางที่ปราชญ์ชาวบ้านได้ให้แนวทางไว้ จากการสังเคราะห์งานวิจัยพบว่า กระบวนการวิจัยในการแก้ไขปัญหานี้สินชุมชน นำไปสู่การสร้างองค์ความรู้ในการบริหารจัดการหนี้สินของชุมชน ที่มีรูปแบบวิธีการ เริ่มจากการประชุม การคิดร่วมกัน ก่อนจะเริ่มทำวิจัย อาจเป็นเวทีประชาคมในหมู่บ้าน ที่เป็นจุดเริ่มของการทำความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับโครงการวิจัย ว่าการทำวิจัยจะต้องเป็นการทำางานร่วมกัน ขับเคลื่อนไปด้วยกัน ที่สำคัญเป็นการวิจัยเจาะลึกทั้งในส่วน of ข้อมูลครัวเรือน การกินอยู่ของครอบครัว การบันทึกรายรับรายจ่าย หนี้สินต่างๆ ที่ต้องการความเต็มใจและความไว้วางใจในการให้ข้อมูล ที่ตรงความเป็นจริง

การสำรวจหนี้สิน เป็นขั้นตอนต่อไป ในการไขความกระจ่าง ให้ปรากฏต่อชุมชน โดยการ
ใช้แบบสำรวจหนี้สิน จำแนกเป็นคำถามต่อหนี้กลุ่มต่างๆ ของสถาบันการเงินและกลุ่มออมทรัพย์
หนี้ที่เกิดจากการส่งลูกเรียน และอื่นๆ เมื่อจำนวนหนี้สินปรากฏ ชุมชนจะเริ่มตระหนักต่อข้อมูลที่
ประจักษ์ และเริ่มตั้งคำถามตามมาว่า แล้วเราจะแก้ปัญหาหนี้สินหรือลดหนี้สินกันได้อย่างไร ?

คำถามดังกล่าว เป็นที่มาของการทำบัญชีรายรับรายจ่ายครัวเรือน เพื่อสร้างการ
ตระหนักรู้และเป็นทั้งเครื่องมือและเงื่อนไขในการทำงานร่วมกันของทั้งชุมชน บัญชีรายรับรายจ่าย
ต้องการความอดทนในการบันทึก และมักประสบปัญหาอุปสรรคที่บางคน นึกในชุมชนที่ยังไม่เข้าใจ
เป้า หมายของการบันทึก ที่ทำให้หลายคนไม่ยอมทำ ไม่อยากบันทึก อย่างไรก็ตาม หลังจากการทำ
บัญชีครัวเรือนผ่านไประยะหนึ่ง ชุมชนจะเริ่มเห็นประโยชน์ และมองเห็นที่มาแห่งหนี้สินของตนเอง
ได้ เป็นการรู้จักตัวเองผ่านการวิเคราะห์ข้อมูลบัญชีครัวเรือน

การทำบัญชีครัวเรือนเป็นกระบวนการสำคัญในขั้นตอนการวิจัยเพื่อรู้จักตัวเอง ทั้ง
ด้านการใช้จ่าย สถานะการเงินรูปแบบการอุปโภคบริโภค รวมทั้งการวิเคราะห์ทางออกในการ
แก้ปัญหาของตัวเองและชุมชนไปพร้อมๆ กัน ดังนั้น ข้อมูลเหล่านี้จึงเป็นประโยชน์ในการนำไป
วางแผนแก้ ปัญ หนี้สิน และการลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ ได้ทั้งในระดับครัวเรือนและระดับ
หมู่บ้าน ตำบล ในระดับครัวเรือน พบว่าหลายครัวเรือนนำไปสู่การลดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น อัน
ได้แก่ค่าเช่า บุหรี่ การพนัน หวยได้ดินและอื่นๆ ในระดับชุมชนเล็กๆ นำไปสู่การสร้างกิจกรรมลด
รายจ่าย เช่น การรวมกันซื้อของหรือ ตั้งร้านค้าชุมชน ส่วนในชุมชนใหญ่ระดับตำบลข้อมูลเหล่านี้
นำไปสู่การทำแผนชุมชนเพื่อสร้างกิจกรรม โครงการที่หลากหลายเพื่อลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ ทั้ง
ด้านการผลิตของกินของใช้ทดแทนการนำเข้า(ซื้อ)จากภายนอก ซึ่งนำไปสู่การจัดตั้งวิสาหกิจ
ชุมชนต่อไป อาทิ โรงงานน้ำปลา โรงสีชุมชน โรงเลี้ยงไก่ เลี้ยงหมู โรงปุ๋ยหมักชีวภาพ และอื่นๆ
หากวิเคราะห์ตามหลักเศรษฐศาสตร์แล้ว วิสาหกิจชุมชนเป็นจุดเริ่มต้นของการพึ่งตนเองของชุมชน
เพราะวิสาหกิจชุมชนทำให้เกิดการแก้ปัญหาเศรษฐกิจแบบองค์รวม หรือการแก้ไขปัญหายุทธวิธี
แบบครบวงจรในชุมชน ทั้งการผลิต การกระจายและการบริโภค โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการที่
ชุมชนเปลี่ยนฐานะตัวเองจากส่วนหนึ่งของปัจจัยการผลิตด้านแรงงานและผู้บริโภคมาเป็น
ผู้ประกอบการหรือเจ้าของทุนภายใต้การจัดการวิสาหกิจชุมชนนั่นเอง และวิสาหกิจชุมชนยังลด
ความเสี่ยงจากการตลาดภายนอก เพราะผู้บริโภคคือคนในชุมชน

ข้อมูลหนี้สิน นอกจากนำไปสู่การประหยัด ลดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นแล้ว ยังนำไปสู่
การวิเคราะห์เพื่อจัดการหนี้สิน เช่น การจำแนกหนี้ในระบบ ในระบบ ดอกเบี้ยที่ต้องใช้ สำหรับ
บางครอบครัวที่มีหนี้หลายแห่ง (ข้อมูลพบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่มีหนี้มากกว่า 3 แห่ง) อาจใช้วิธี

รวมนี้เป็นแหล่งเดียว เพื่อความสะดวกในการใช้คืน หรือพยายามเอาหนี้เข้ามาอยู่ระบบ เพราะมีดอก เบี้ยน้อยกว่า หากยังทำไม่ได้ ก็โยกหนี้จากแหล่งการเงินที่มีดอกเบี้ยมากกว่าไปอยู่กับแหล่งการเงินที่มีดอกเบี้ยน้อยกว่า เป็นต้น ในระดับตำบล มีการจัดการโดยรวมกองทุนต่างๆ เข้าด้วยกัน ทำให้มีเงินหมุนเวียนจำนวนมากขึ้นพอที่จะให้ชุมชนที่เดือดร้อนสามารถกู้ได้ในอัตราที่เป็นธรรมมากกว่านอกระบบหรือสร้างระบบการเงินอื่นขึ้นมาบริการชุมชน เช่นกองทุนวิสาหกิจชุมชนเพื่อการประกอบอาชีพ ทำให้เกิดดอกผลสำหรับชุมชน หรือการออมเงินเพื่อสวัสดิการของคนในชุมชน ดังนั้น ระบบการเงินของชุมชนระดับตำบลจึงมีการบริหารที่ค่อนข้างหลากหลายและสามารถระดมทุนได้ในจำนวนมาก

4.3 แนวคิดปราชญ์ชาวบ้านอีสาน

จากการสังเคราะห์งานวิจัยการแก้ไขปัญหาหนี้สินในชุมชนต่างๆ พบว่า ชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีการนำแนวคิดของปราชญ์ชาวบ้านอีสานมาเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาหนี้สินที่โดดเด่น เป็นแบบอย่างและสามารถนำมาปฏิบัติได้จริง เพราะท่านเหล่านั้นได้ทดลองปฏิบัติกับตนเองและแก้ไขปัญหาหนี้สินได้แล้ว ปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคี ได้จัดระดมสมองและหาแนวทางในการปลดหนี้ สรุปได้ 4 แนวทางคือ 1.การพยายามลดรายจ่าย 2.การพยายามเพิ่มรายได้ 3.การเริ่มปลดหนี้และป้องกันหนี้ 4.การประหยัดและอดออม

เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านอีสานได้เสนอการทำเกษตรผสมผสานและและการพึ่งตนเอง ของระดับปัจเจกบุคคล มาเป็นตัวอย่าง อาทิ พ่อมหาอยู่ สุนทรชัย พ่อผาย สร้อยสระกลาง พ่อทัศน์ กระยอม พ่อบุญเต็ม ชัยลา พ่อคำเดื่อง ภาษี เป็นต้น และได้ประสานกับการเคลื่อนไหวของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ที่เน้นการทำเกษตรกรรมยั่งยืนในระดับภูมิโนเวศน์

พ่อบุญเต็ม ชัยลา เกษตรกรแห่งบ้านดงบัง ปราชญ์ชาวบ้านได้เล่าถึงประสบการณ์ของตนเอง ว่าหลังปี 2500 เป็นต้นมา ความอยากรวย อยากมีเงิน ได้ครอบงำ ทำให้ชาวบ้านตัดไม้ทำลายป่า เพื่อแลกกับโฉนดที่ดิน จนบ้านดงบังกลายเป็นดงหมด อาหารการกิน ปัจจุบันเริ่มหายาก สภาพดินเสื่อม พอถึงปี 2527 ฝนเริ่มไม่ตกตามฤดูกาล ฝนแล้งทำนาไม่ได้ผล ชาวบ้านจึงออกไปขายแรงงาน รับจ้างนอกหมู่บ้าน พ่อบุญเต็มก็ถูกครอบงำด้วยวิธีคิดที่จะมองหาเงินอย่างเดียว โดยถางหัวไร่ปลายนา ปลูกปอ มันสำปะหลัง ขายเพื่อเงิน เมื่อป่าหมด ปัจจุบันก็หมดตามมาด้วยปัญหาความแห้งแล้ง ดินเสื่อม จึงหันไปใช้ปุ๋ยเคมี พื้งยาฆ่าแมลง ทำให้การทำเกษตรมีต้นทุนสูง กลายเป็นขาดทุนไม่มีเงินเหลือ จึงต้องกู้ ธกส . มาทำไร่ ครั้งแรกกู้ 2,000 ไม่พอกู้อีก 80,000 พอราคาปอและมันตกต่ำ ขาดทุน ไม่มีเงินใช้หนี้ ต้องหันไปกู้นายทุนมาจ่ายธกส .โดยเสียดอกเบี้ยร้อยละ 5 ต่อสัปดาห์ ทำแบบนี้จนรอบหนี้สินเพิ่มพูนเป็น 300,000 บาท เกิดวิกฤติทาง

การเงิน ทำให้ต้องตัดใจกู้ยืมทุนอีก 100,000 บาท เพื่อส่งลูกไปทำงานเมืองนอก แต่โชคไม่ดีถูก
หลอกให้ไปลอยแพ เห็นคนอื่นไปทำงานญี่ปุ่นแล้วดี ก็กู้ยืมทุนอีก 200,000 โดยเอาที่ไปจำนอง
ดอกเบี้ยยร้อยละ 5 แต่โชคร้ายถูกต้มรอบสอง หมาดเงินไปอีก 70,000 บาท รวมเป็นหนี้ 670,000 จน
ปี 2532 มีหนี้สินรวมดอกเบี้ย 800,000 บาท

ต่อมาพอบุญเต็มได้ไปดูงานเกษตรผสมผสานในที่ต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องการ
พึ่งตนเอง จึงได้กลับมาปฏิบัติ ด้วยการขุดสระ ปลูกพืชทุกอย่างให้เหลือกิน เหลือใช้ ส่วนที่เหลือจึง
นำไปขาย ผลของการทำเกษตรผสมผสานทำให้สามารถลดรายจ่าย เพิ่มรายได้ และลดหนี้สินจน
เกือบหมดแล้ว

ปราชญ์ชาวบ้าน สะท้อนแนวคิดต่อการปลดหนี้หลายท่านดังนี้

พ่อคำเดื่อง ภาษี “เราสามารถปลดหนี้เป็นแสนได้ด้วยเงิน 1 บาท ถ้าเรามีหนี้อยู่ 1
แสนเราเอาไปใช้เขา 1 บาท หนี้เราก็ตกลงได้ หมายความว่า การใช้หนี้เริ่มจากน้อยๆ ไปก่อน”

พ่อเชียง ไทยดี “ใครก็ตามเป็นหนี้แล้วเป็นทุกข์ทั้งนั้น เราต้องมาพิจารณากันถึง
สาเหตุของการเป็นหนี้ก่อนแล้วค่อยแก้มัน “

พ่อสุทธินันท์ ปรัชญพฤทธิ์ “เรื่องการเป็นหนี้ไม่ใช่วัฒนธรรมไทย สมัยก่อนคนไทย
เราไม่มีหนี้ หนี้สินเป็นวัฒนธรรมของเมืองนอก ซึ่งใน ต่างประเทศคนจะกู้ได้ต้องเป็นคนรวย มี
หลักทรัพย์ คนที่จะให้กู้อาจจะมีข้อมูลของคนที่จะมาขอกู้ทั้งหมดแล้ว ว่าเป็นอย่างไรไปได้แค่ไหน
เมืองไทยเราเอามาผิดๆ ของคนไทยคนจนกลับเป็นหนี้ความทุกข์มันซ้ำเติม หนี้โดยทั่วไปจะมีอยู่ 2
ประเภท คือหนี้เก่าที่แก้ไม่ได้ กับหนี้ที่จะเกิดในวันข้างหน้า เช่น ลูกเติบโตก็จะส่งเขาเรียนหนังสือ
เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ ไม่มีเงินจะทำอย่างไรละ.....”

“การแก้ปัญหาหนี้สินต้องมาสะสม วางระบบชีวิตใหม่ แก้ปัญหาเรื่องหนี้ติดอยู่ติดกิน
เรื่องหนี้สินต้องพิจารณาไปถึงระบบชีวิตของคนที่อยู่ในชนบท ผ่ตัดชีวิต ใหม่ วางแผนการดำเนิน
ชีวิตใหม่ ถ้าทำแบบเก่าก็เป็นหนี้เหมือนเก่า หากทบทวนคนสมัยเก่าทำไมเขาอยู่กันได้อย่างมี
ความสุข ก็เพราะพวกเขามีต้นทุนชีวิต มองมาสมัยนี้มันแป้นมันโล่งไปหมด สมัยนี้ความรู้ก็ไม่มี 30
ปีที่ผ่านมามีคนอีสานเราไม่มีความรู้ใหม่ อยากได้อะไรก็ซื้อเอาไม่เคยคิดด้วยตัวเอง ใช้วิธีซื้อเอา บ้า
เงิน สถานการณ์โลกตอนนี้ที่รวยก็รวยลวกๆ เจรยลวกๆ ไม่ใช่ของจริง ไม่มีความยั่งยืน คน
ญี่ปุ่นเขารวยเพราะเขามีวัฒนธรรมการออม.....”

พ่อชาติ มาระแสง “...หนทางแก้หนี้ก็คือ ทำอย่างไรให้พวกเขาเปิดใจไปที่ลูกกินไป
โรงเรียนก็อย่าได้ไปซื้อ ผักที่มากับใส่ไปก็อย่าไปซื้อ ครั้นไม่ซื้อไม่ขายก็ไม่ฉิบหาย กกขายปลายกิน
มีน้อยใช้น้อย เหลือกินจึงขาย....”

จากการศึกษางานวิจัยพบว่า แนวทางของปราชญ์ชาวบ้านอีสานและแนวทางของเกษตรกรยั่งยืนเพื่อลดปัญหานี้สิน เป็นแนวทางที่สอดคล้องกัน คือการส่งเสริมเกษตรกรพึ่งตนเอง ลดการซื้อปัจจัยการผลิตในระบบเกษตร เป็นการ “เอ็ดอยู่ เอ็ดกิน” คือปลูกทุกอย่างที่กิน กินทุกอย่างที่ปลูก ทำให้ลดรายจ่ายได้ จากการวิเคราะห์สาเหตุของหนี้สิน พบว่าประเด็นหนึ่งนั้น สาเหตุของการมีหนี้สิน เป็นปัญหาในเชิงศีลธรรมด้วย ชาวบ้านหลายคนในชุมชนสะท้อนว่า คนที่เป็นหนี้สินนั้น เป็นเพราะความโลภ อยากได้ อยากมี บางคนเล่นหวย เล่นการพนัน ติดเหล้า จึงทำให้มีหนี้สินเพิ่มขึ้น แนวคิดเชิงศีลธรรมนี้สะท้อนได้ชัดอยู่ในแนวคิดของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านอีสานที่ได้เสนอว่า “หากจะแก้ไขปัญหาหนี้สินเกษตรกรนั้น ต้องหันมาทำเกษตรยั่งยืน และดำรงตนในศีลธรรมตามหลักพุทธศาสนา...”

ข้อค้นพบด้านวิถีวิทยาจากงานวิจัยด้านการจัดการหนี้สินของประชาชน

ในการสังเคราะห์วิถีวิทยา เพื่อให้เห็นภาพงานวิจัยของประชาชนชัดเจนมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ผู้เขียนได้กำหนดกรอบคำถามกว้างๆ ในการอธิบายเกี่ยวกับ 1.ตัวผู้วิจัย: ผู้วิจัยเป็นใคร มาเป็นนักวิจัยได้อย่างไร ? 2.คำถามเกี่ยวกับความรู้ในการวิจัย: ผู้ทำวิจัยได้ความรู้ด้านการวิจัยมาอย่างไร? ความรู้ที่ได้รับมาเป็นความรู้ชุดเดียวกับที่นักวิชาการมีหรือไม่ แตกต่างกันอย่างไร? 3. คำถามเกี่ยวกับการได้มาซึ่งวัตถุประสงค์ คำถามในการวิจัย : คำถามวิจัยได้มาอย่างไร? ใครกำหนดโจทย์ในการวิจัย ? 4. คำถามเกี่ยวกับพื้นที่ในการวิจัย กลุ่มตัวอย่างในการศึกษา 5. คำถามเกี่ยวกับวิถีวิทยา กระบวนการวิจัย : อันได้แก่วิธีการในการศึกษา การสร้างเครื่องมือในการวิจัย การเก็บข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล เป็นต้น

คำถามเกี่ยวกับตัวผู้วิจัย จากการสังเคราะห์วิถีวิทยาของงานวิจัยโดยประชาชนด้านการจัดการหนี้สิน พบว่าทีมวิจัย เป็นคนในชุมชน ซึ่งมีสถานภาพต่างๆกันออกไป ดังนี้

1.เป็นผู้นำชุมชนที่เป็นทางการมีตำแหน่งต่างๆ ในชุมชน อาทิ นายกอบต. กรรมการสภาตำบล กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ประธานแม่บ้าน ประธานร้านค้าชุมชน ประธานกลุ่มทอผ้า และอื่นๆ ที่ทำกิจกรรมในชุมชน ซึ่งเป็นที่รู้จักและทำงานร่วมกับชุมชนมาพอสมควร เช่น นายศรีวรรณ สอนดี สมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นหัวหน้าคณะวิจัย “รูปแบบการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการเพื่อความเข้มแข็งของชุมชนคลองน้ำลาด ต.นิคมพัฒนา อ.เมือง จ.ลำปาง” นายบำรุง วงศ์วาร เป็นผู้ใหญ่บ้าน ที่เป็นหัวหน้าคณะวิจัยพร้อมทีมงาน 16 คนที่เป็นประธานแม่บ้าน ประธานร้านค้าชุมชนและอื่นๆในงานวิจัย“การพัฒนาอาชีพเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินของชุมชน บ้านมะเขือแจ้ อ.เมือง จ.ลำพูน” เป็นต้น

2. เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ผู้เฒ่าผู้แก่ หรือผู้อาวุโสในชุมชนที่ได้รับการยอมรับและยกย่องในชุมชน แม้ว่าจะไม่ได้มีสถานภาพทางสังคมเป็นผู้นำชุมชนที่ให้คุณให้โทษแก่คนในชุมชน แต่ก็ เป็นคนที่ชาวบ้านรักนับถือด้วยความจริงใจ เพราะเห็นความเสียสละ อุทิศตน ในการทำงานให้ชุมชนโดยไม่มีผลประโยชน์มาเกี่ยวข้อง และเป็นตัวแบบที่ดีในการใช้ชีวิต อาทิ ลุงอินแก้ว เรือนปานนท์ ซึ่งเป็นหัวหน้าโครงการวิจัย “รูปแบบการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการ เพื่อความเข้มแข็งของชุมชนบ้านดง ต.นายาง อ.สบปราบ จ.ลำปาง” เป็นผู้อาวุโสในหมู่บ้านที่ทำงานจริงจัง มีอาชีพรับจ้าง มีที่ดินพอปลูกบ้าน ไม่มีที่ทำกินเป็นของตัวเอง แต่ก็ไม่มีหนี้สิน เป็นตัวแบบที่ดีกับชุมชนด้านความประหยัดมัธยัสถ์ การเสียสละเพื่อส่วนรวมได้ ชาวบ้านจึงเชื่อฟังและยอมรับในการชักชวนให้เห็นประโยชน์ของการทำวิจัยครัวเรือนเพื่อแก้ปัญหาหนี้สิน

3.เป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับจากชุมชน ว่าเป็นปราชญ์ชาวบ้าน เป็นผู้รู้ ที่เป็นที่เคารพนับถือของคนในชุมชน

4. เป็นข้าราชการครู หรือข้าราชการสังกัดหน่วยงานอื่นที่อาศัยอยู่ในชุมชนนั้นๆ หัวหน้าคณะวิจัยและนักวิจัยบางส่วน เป็นครูผู้รู้ในชุมชน หรือข้าราชการบำนาญที่เกษียณอายุแล้ว และยังต้องการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนของตน

5.เป็นเกษตรกรหรือชาวบ้านที่มีประสบการณ์ในการวิจัย การเคลื่อนไหวทางการเมือง เพื่อเรียกร้องสิทธิ เคยเข้าร่วมประชุมหรือรับการฝึกอบรม กับองค์การพัฒนาเอกชนหรือรัฐอย่างต่อเนื่อง จึงเป็นเกษตรกรที่มีแนวคิดทันสมัย มีวิสัยทัศน์ พร้อมรับกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ได้ดีมีความสามารถในการประชุมกลุ่ม นำอภิปรายในประเด็นต่างๆ สามารถโน้มน้าวหรือชักชวนให้ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการร่วมมือกันแก้ปัญหาหนี้สินในชุมชนได้

ส่วนงานวิจัยการทำแผนชุมชนเป็นความร่วมมือในลักษณะของภาคี ที่ประกอบจากคณะบุคคลหลายฝ่าย ทั้งจากผู้นำชุมชน คณะทำงานที่เป็นคนในชุมชน บุคคลภายนอกที่มาจากหน่วยราชการ และองค์กรพัฒนาเอกชน เนื่องจากในระยะหลัง ศูนย์อำนวยการต่อสู้เพื่อเอาชนะความยากจนภาคประชาชน ได้ดัดแปลงกระบวนการทำงานจากแนวทางของแผนแม่บทชุมชน มาเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำให้ชุมชนค้นหาและเข้าใจสาเหตุความยากจน เป็นการสร้างรูปแบบการแก้ไขความยากจนในระดับจังหวัดอย่างบูรณาการและสร้างกลไกความร่วมมือ ในการแก้ไข ปัญหาความยากจนระหว่างภาครัฐ และเอกชน เพื่อสร้างการพัฒนาคนในท้องถิ่น การนำข้อมูลท้องถิ่นไปใช้ในการกำหนดทิศทางการพัฒนาตนเอง และสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนท้องถิ่น และรวมตัวกันเป็น“เครือข่ายแผนแม่บทชุมชนพึ่งตนเอง”ดังนั้น คณะทำงานจึงมีความหลากหลาย และมาจากหลายภาคส่วนทั้งที่เป็นชาวบ้านและไม่ใช้ชาวบ้าน อย่างไรก็ตามก็ดีบุคคลภายนอกชุมชน

จะอยู่ในรูปคณะที่ปรึกษา ทำงานที่เป็นพี่เลี้ยงหรือวิทยากรกระบวนการ เท่านั้น นักวิจัยชุมชนในแต่ละหมู่บ้านจะต้องเป็นผู้ดำเนินการเก็บข้อมูล และมีบทบาทสำคัญในการสร้างแผนชุมชนร่วมกับคณะกรรมการ การบริหารแผนแม่บทชุมชน ซึ่งเลือกมาจากผู้นำ หรือผู้แทนของแต่ละหมู่บ้าน ที่มาร่วมกันทำงานในระดับตำบล

การได้มาซึ่งวัตถุประสงค์/คำถามการวิจัย และการกำหนดพื้นที่ในการศึกษา

จากการสังเคราะห์งานวิจัยพบว่า การพัฒนาจิตวิทยวิจัยของชุมชน ส่วนหนึ่งมาจากชุมชนมีความต้องการแก้ปัญหาหนี้สิน จึงพัฒนาจิตวิทยวิจัยในการแก้ปัญหาหนี้สินขึ้น อีกส่วนหนึ่งมาจากเครือข่ายหรือโครงการที่มีเครือข่ายชุมชนที่ทำวิจัยในประเด็นนี้หรือประเด็นที่ใกล้เคียงอยู่แล้ว และนำมาขยายผลต่อในเชิงพื้นที่หรือการแลกเปลี่ยนบทเรียน ประสบการณ์กันระหว่างชุมชน เช่น โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรยั่งยืน ที่มีกรวิจัยในภูมิภาคต่างๆ ในประเด็นหนี้สิน อาทิ ภูมิภาค เชียงใหม่ -ลำพูน ภูมิภาคสุพรรณบุรี ภูมิภาคขอนแก่นได้ -โคราชเหนือ ภูมิภาคสุรินทร์ ภูมิภาคทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นต้น หรือในกรณีงานวิจัย การศึกษารูปแบบการแก้ไขหนี้สินในชุมชนหนองแม่เม็ด ต. ร่อนทอง อ. สดึก จ. บุรีรัมย์ เนื่องจากพื้นที่วิจัยเป็นพื้นที่เครือข่ายธนาคารหมู่บ้านภาคอีสาน ที่มีคณะทำงานพื้นที่เชื่อมงานกันอยู่ ไม่ได้เป็นชุมชนใหม่ที่มารวมตัวกันทำวิจัย ดังนั้นจึงง่ายต่อการทำงานวิจัยในแง่การสะท้อนปัญหาและการพัฒนาจิตวิทยวิจัย นอกจากนี้ยังพบการทำงานในลักษณะเครือข่ายเช่นนี้ในภาคเหนือ เช่น “สถาบันแผนพัฒนา” ที่มีเครือข่ายการทำงานด้านการแก้ปัญหาหนี้สินในชุมชนภาคเหนือ ทั้งในจังหวัดลำปางและที่อื่นๆ ที่มาร่วมตัวกันเพื่อศึกษา แลกเปลี่ยนบทเรียนด้านการแก้ปัญหาหนี้สิน ด้วยการทำบัญชีครัวเรือน การปรับโครงสร้างหนี้ และวิธีการอื่นๆ ด้วย

ส่วนการวิจัยเพื่อทำแผนแม่บทชุมชนซึ่งมีการทำงานเป็นเครือข่ายและภาคีที่มีหลายองค์กร ทั้งภาครัฐ เอกชนร่วมสนับสนุนการทำแผนโดยมีคนในชุมชนร่วมมือกันทำวิจัยนั้น ในระยะหลังได้รับการสนับสนุนและมีการกำหนดพื้นที่จากราชการและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจึงมีคำถามที่น่าจะตั้งข้อสังเกต ว่าจะเป็นที่ กระบวนการสั่งการจากบนลงล่างแบบการทำงานที่ผ่านมาหรือไม่ เพราะมีการกำหนดพื้นที่ให้ทำวิจัยให้เสร็จ อย่างไรก็ตามงานวิจัยการทำแผนชุมชนจะไม่สามารถดำเนินไปได้เลยหากขาดนักวิจัยชุมชน ที่เป็นอาสาสมัครที่มีหน้าที่รวบรวมข้อมูลด้านต่างๆของแต่ละครัวเรือนในชุมชน และแผนชุมชน จะไม่สามารถทำสำเร็จได้เลย หากขาดความร่วมมือจากประชาชนในการให้ข้อมูล เพราะพบข้อมูลจากแผนชุมชนบางตำบลว่า บางชุมชนเคยมีวิทยากรมาให้ความรู้ด้านการทำแผนชุมชน แต่ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากคนในชุมชนไม่เข้าใจชัดเจนในกระบวนการ ต้องรอจนกว่าประชาชนมีความพร้อมและเข้าใจ อย่างนี้ มีข้อสังเกตว่า

แผนชุมชนสามารถดำเนินงานได้อย่างรวดเร็ว และมีความร่วมมือจากชุมชนเป็นอย่างดีเมื่อแกนนำ การทำแผนชุมชนมีสถานะเป็นฝ่ายบริหารในอบต.หรือเป็นสมาชิกสภาอบต.ด้วย และโครงการ ต่างๆที่คิดขึ้นจากการทำแผนชุมชนในระยะหลังได้นำไปผนวกเป็นแผนของอบต.ด้วย เพราะถือว่าเป็นแผน/โครงการที่มาจากความต้องการ และการมีส่วนร่วมของประชาชน

คำถามเกี่ยวกับความรู้ในการวิจัย: ผู้ทำวิจัยได้ความรู้ด้านการวิจัยมา อย่างไร เป็นความรู้ชุดเดียวกับที่นักวิชาการมีหรือไม่ แตกต่างกันอย่างไร

การฝึกอบรมเตรียมความพร้อม เพื่อพัฒนาทักษะนี้ กวิจัยชาวบ้านเป็นกระบวนการ หนึ่งที่มีความสำคัญ ที่มักจะกระทำกันในระยะเวลาดั้งแต่ 1-3 วัน แล้วแต่แต่ละโครงการ นักวิจัย ชาว บ้านจะได้รับการอบรมการทำวิจัยจากวิทยากรกระบวนการ หรือพี่เลี้ยงในการวิจัย ก่อนเริ่ม โครงการวิจัย แม้ว่านักวิจัยชาวบ้านซึ่งส่วนใหญ่จะมีการ ศึกษาในระดับป.4-ป.6 มากที่สุด รองลงมา เป็นม.3-ม.6 และปริญญาตรีเป็นส่วนน้อย และแต่เดิมไม่มีความมั่นใจว่าตนเองจะทำวิจัยได้ เพราะเข้าใจว่างานวิจัยเป็นเรื่องของนักวิชาการ ผู้มีความรู้ที่ทำงานวิจัยดูเป็นเรื่องไกลตัว เป็น เรื่องที่ชาวบ้านไม่ถนัด แต่เมื่อผ่านการอ บรมการทำวิจัยจากนักวิชาการที่เป็นพี่เลี้ยงในโครงการ วิจัยแล้ว นักวิจัยชาวบ้านมีความมั่นใจในการทำวิจัยมากขึ้น

สำหรับงานวิจัยที่ได้รับแหล่งทุนสนับสนุนจากสกว.นั้น ผู้อบรมเป็นนักวิชาการที่ทำ หน้าที่พี่เลี้ยงในการวิจัย การฝึกอบรมการทำวิจัยมีตั้งแต่ การกำหนดประเด็นในการวิจัย การสร้าง เครื่อง มือในการรวบรวมข้อมูลอย่างมีส่วนร่วม พร้อมทั้งแบ่งหน้าที่รับผิดชอบในการดำเนินการ เก็บรวบรวม ข้อมูล จนกระทั่งถึงการวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนการเขียนรายงานการวิจัย

ส่วนงานวิจัยการทำแผนชุมชน มีการฝึกอบรมเช่นกันจากวิทยากรกระบวนการ ซึ่ง ี ในบางพื้นที่จะเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือองค์กรพัฒนาเอกชน รวมทั้งผู้รู้ที่เป็นชาวบ้านซึ่งมี ประสบการณ์ในการทำแผนชุมชนที่ประสบความสำเร็จแล้ว การฝึกอบรมเน้นที่ทำความเข้าใจ ว่าแผนชุมชนคืออะไร กระบวนการวิจัยทำแผนชุมชน และวัตถุประสงค์ของการวิจัยมีเพื่ออะไร ขึ้นตอนในการทำแผนชุมชนและข้อมูลที่ต้องรวบรวม อาทิ ข้อมูลพื้นฐานชุมชน ข้อมูลครัวเรือน ได้แก่ รายรับราย จ่าย หนี้สิน ข้อมูลศักยภาพชุมชน รวมทั้งการวิเคราะห์ข้อมูล และการนำเสนอ ข้อมูล การทำการทำแผนระดับหมู่บ้าน ก่อนมารวมเป็นแผนตำบล เป็นต้น

นอกจากการอบรมความรู้ด้านการวิจัยแล้ว งานวิจัยที่ได้รับแหล่งทุนสนับสนุนจาก สกว.และงานวิจัยเพื่อทำแผนชุมชน ยังมีเวทีการเรียนรู้ในระยะต่างๆ สำหรับการพูดคุยแลกเปลี่ยน ความคิดเห็นระหว่างการทำวิจัยด้วย และปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างการทำวิจัยด้วย

ส่วนงานวิจัยที่ได้รับทุนสนับสนุนจากมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน ก็มีการฝึกอบรมก่อน การวิจัยเช่นกัน แต่ไม่มีการระบุชัดเจนในเอกสารเพียงพอที่จะวิเคราะห์รายละเอียดของการอบรม

ได้ ทราบจากข้อมูลในงานวิจัยบางเล่มว่า มีการศึกษาเปรียบเทียบการแก้ไขหนี้สินจากที่อื่นๆ ในลักษณะของกลุ่มศึกษา

ก่อนเข้าร่วมอบรม ชาวบ้านส่วนใหญ่คิดว่า งานวิจัยท้องถิ่น คือการค้นหาปัญหา แล้วหาทางแก้ไข และทำให้ชาวบ้านรู้จักตนเอง ชาวบ้านคิดว่า งานวิจัยจะทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น ความคาดหวังที่จะได้รับการเข้าร่วมอบรมคือ อยากได้ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับงานวิจัย เพื่อไปปฏิบัติได้จริงในพื้นที่ อยากได้ทางออกของปัญหาหนี้สิน ได้แลกเปลี่ยนวิธีคิด ประสบการณ์ กับนักวิจัยพื้นที่อื่นๆ ได้เครื่องมือที่จะไปทำงานในชุมชน รวมทั้งการวิเคราะห์ข้อมูลด้วย แต่ที่สำคัญที่สุดที่ทุกคนอยากได้คือ อยากให้เกิดจิตสำนึกในชุมชน และนำไปสู่การปรับพฤติกรรมของคนในชุมชนต่อการใช้ชีวิตเพื่อให้หลุดพ้นหรือลดจากปัญหาหนี้สิน

หลังการอบรม ชาวบ้านมองภาพงานวิจัยได้ชัดขึ้น หลายคนมองว่าการประเมินชุมชนต้องศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลทุกด้านของชุมชน ทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การปกครอง และต้องมีการศึกษาว่าชุมชนของเรามีทุนชุมชนอะไรบ้าง เพื่อใช้ทุนเหล่านั้นในการแก้ปัญหาชุมชน

จากการเข้าร่วมเวทีเตรียมความพร้อมของทีมวิจัย สิ่งที่ทีมวิจัยได้จากการอบรมคือ

- เข้าใจวัตถุประสงค์ เป้าหมายของโครงการวิจัย
- ได้เรียนรู้กระบวนการทำงานวิจัย และการทบทวนประสบการณ์จากการทำงานวิจัยที่ผ่านมา
- ได้ทราบถึงบทบาทของทีมพื้นที่และรูปแบบการดำเนินงาน
- ได้แลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ของแต่ละพื้นที่
- ได้เรียนรู้จากชุมชนที่ทำบัญชีครัวเรือนมาก่อน เพื่อนำมาใช้กับหมู่บ้านของตนเอง
- ได้ความรู้และแนวทาง ที่จะนำไปใช้ในชุมชน นำไปวางแผนเพื่อให้เป็นแนวทาง

เดียวกับหมู่บ้านอื่นที่ได้ร่วมอบรมกันมา รวมทั้งทำงานให้ถูกเป้าหมาย

นอกจากนี้ การนำบุคคลตัวอย่างมาเล่าให้ชาวบ้านฟัง โดยเล่าประสบการณ์การทำบัญชีครัวเรือนมาก่อนว่า ชีวิตเขาเป็นอย่างไร ชาวบ้านหรือทีมที่ได้ฟังแล้วสามารถนำไปปฏิบัติได้ และเป็นข้อคิดให้กับคนในชุมชนว่าเป็นเรื่องจริงทั้งหมด ทำให้เกิดความเชื่อมั่นศรัทธาในการทำบัญชีครัวเรือน เช่น อาทิ งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ในโครงการ รูปแบบการจัดการหนี้สินเชิงบูรณาการ เพื่อความเข้มแข็งของชุมชนบ้านดง ต.นายาง อ.สพปราช จังหวัดลำปาง (จำนง จันทรจอม, 2549 , น. 26-27) ซึ่งใช้เวลาในการอบรม 3 วัน 2 คืน พ่อหลวง จำนง จันทรจอม มาเล่าประสบการณ์การทำงานชุมชน และการค้นพบตัวเอง โดยใช้งานวิจัยท้องถิ่นเป็นเครื่องมือ จากคนกินเหล้าเที่ยว

เตร่กลายเป็นผู้ใหญ่มากของคำ และคนดีศรีสังคมระดับชาติ พองานวิจัยเข้ามาก็ทำบัญชีครัวเรือน ทุกวันนี้ยังทำทุกวัน และเอามาชี้แจงพูดคุยในครอบครัว ต้องให้ทุกคนรับรู้และช่วยกันลดค่าใช้จ่ายลง ก่อนนี้เคยเป็นหนี้ 500,000 บาท ปัจจุบันเหลือ 100,000 กว่าบาท อยากให้ทุกคนทำ เพราะการมีข้อมูลจะสามารถนำมาแก้ปัญหาของเราได้

วิถีวิทยา กระบวนการในการวิจัย

การวิจัยด้านการจัดการหนี้สิน เป็นกระบวนการที่คนในชุมชนได้มาร่วมคิดทบทวนสถานการณ์ ตั้งคำถาม วางแผน หาข้อมูล ทดลองทำ วิเคราะห์ สรุปผลการทำงานและหาคำตอบ เพื่อปรับปรุงพัฒนาชีวิตของตน การวิจัยเป็นเครื่องมือหนึ่งที่เน้นการให้คนในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การเริ่มคิด ตั้งคำถาม การวางแผน และการหาคำตอบอย่างเป็นระบบ เป็นรูปธรรม โดยเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (action research) อันทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ มีความชำนาญขึ้นในการแก้ปัญหาของตนเอง และสามารถใช้กระบวนการนี้ในการแก้ปัญหาอื่นๆ ในท้องถิ่น นอกจากปัญหาหนี้สินได้ โดยมีกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นเหตุเป็นผล

กระบวนการวิจัยยังทำให้ทีมวิจัยมองเห็นพลังของตนในฐานะตัวขับเคลื่อนการแก้ปัญหาหนี้สินในชุมชน และตระหนักดีว่า ชุมชนเป็นเจ้าของงานวิจัยชิ้นนี้ ที่ทำเพื่อชุมชน ไม่ได้มีคนนอกมาทำให้ ดังนั้น แม้จะเป็นการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมกับนักวิชาการหรือคนนอก แต่นักวิชาการหรือพี่เลี้ยงงานวิจัยนั้นได้ทำหน้าที่เป็นผู้เอื้อกระบวนการ (facilitator) ที่ได้ให้บทบาทกับชุมชนอย่างเต็มที่ในการวิจัย ดังที่ชุมชนสะท้อนว่า

“... งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นชิ้นนี้ ทีมวิจัยมีความเชื่อว่า วิถีวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนที่มีมาแต่สมัยปู่ย่าตายาย จะเป็นเครื่องมือหนึ่งที่จะทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้นมาจากภาวะหนี้สินได้ และเป็นเครื่องมือหนึ่งที่จะทำให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการหาแนวทางร่วมกัน โดยเนื้อหาสาระของงานวิจัย ต้องเน้นที่ชุดข้อมูลเกี่ยวกับรายรับ - รายจ่ายในครัวเรือน และ สาเหตุที่มาของหนี้สินมีอะไรบ้าง ครอบคลุมแค่ไหน อดีตกับปัจจุบันมันยังอยู่และคลี่คลายไปในทิศทางใด เพื่อจะนำชุดข้อมูลดังกล่าวมาสร้างทางเลื้อย หรือเกิดรูปแบบแนวทางในการจัดการปัญหาหนี้สิน โดยอาศัยการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการร่วมคิดร่วมทำ ซึ่งทีมวิจัยเองคือผู้ที่ควบคุมกระบวนการทั้งหมด ลงมือดำเนินการเองและมีคนในชุมชน หมู่บ้านเป็นผู้ร่วมให้ข้อมูล...”

“... งานชิ้นนี้ไม่ใช่เป็นเพียงการทำงาน เพื่อตอบโจทย์คำถามที่ตั้งไว้แค่นั้น ทีมวิจัยคาดหวังว่า มันคือทางออกหนึ่งของกระบวนการแก้ไขปัญหา หรือคลี่คลายปัญหาหนี้สินของชุมชน โดยชุมชนเอง การลองผิดลองถูกถือเป็นการเรียนรู้ที่คุ้มค่าของทีมวิจัยและชุมชน ซึ่งชุมชนจะได้เข้าใจและเห็นคุณค่าในสิ่งที่ชุมชนได้คิดและลงมือทำเอง มิได้ให้ผู้ใดมาทำให้ ชุมชนได้ตระหนักดี

ว่า ชุมชนคือเจ้าของงานวิจัยชิ้นนั้น ชุมชนจึงพร้อมใจกันที่จะรับผิดชอบต่อผลที่ มันจะเกิดขึ้น อันจะนำมาสู่สำนึกร่วมของชุมชน ถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนครั้งหนึ่งที่มีความหมาย และคุณค่าต่อชุมชน ” (สมศรี ทองหล่อ และคณะ, 2549, น. 7)

อย่างไรก็ดี ยังมีบางงานวิจัยที่ยังมีปัญหาในกระบวนการมีส่วนร่วม (แม้ว่าจะมีส่วนน้อย) ดังที่พบว่าการวิจัยในบางชุมชนยังไม่มีส่วนร่วมของชุมชนอย่างแท้จริง นักวิจัยที่เป็นนักพัฒนาไม่ได้ให้บทบาทและอำนาจในการทำวิจัยกับนักวิจัยชาวบ้าน จากงานวิจัยของสนั่น เตชะแก้ว และคณะ (2547, น. 3) ที่ทำการศึกษา “หนี้สินของเกษตรกร กรณีศึกษา 5 หมู่บ้านในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้-โคราชเหนือ” พบปัญหาของการศึกษาวิจัยว่า

“.....แม้การวิจัยครั้งนี้จะเน้นการศึกษาโดยชาวบ้าน แต่กระบวนการในการวิเคราะห์และตีความ บทบาทหลักยังเป็นของนักวิจัยที่เป็นนักพัฒนา ที่มีแนวคิด ทฤษฎีที่ตนเองเลือกเอาไว้แล้ว ไปอธิบายข้อมูลที่ได้ มากกว่าจะ เป็นการนำเอาข้อมูลหรือข้อค้นพบที่เป็นจริงจากพื้นที่ มาจัดกระบวนการระหว่างนักวิจัยชาวบ้านและชุมชน ในการอธิบายหรือหาข้อสรุปที่เป็นจริงจากชาวบ้านและชุมชน.....”

ขั้นตอนการวิจัย โดยทั่วไป ขั้นตอนการวิจัยของการวิจัยโดยประชาชน เป็นขั้นตอนที่ทำความเข้าใจได้ง่าย มักประกอบไปด้วย

1.เวทีเตรียมความพร้อมของทีมในพื้นที่ คือการเตรียมความพร้อมให้กับนักวิจัยชาวบ้าน เป็นการปรับฐานคิดของทีมงานในพื้นที่ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันและ อบรมหลักสูตรการเตรียมความพร้อมหรือความรู้ในการวิจัย ในการลงไปทำงานในพื้นที่เป้าหมาย ระยะเวลาที่ใช้ประมาณ 1-3 วัน

2.เวทีสร้างความเข้าใจกับสมาชิกในชุมชนถึงวัตถุประสงค์ในการวิจัย ให้ข้อมูลความรู้ประสบการณ์เกี่ยวกับการดำเนินงานการจัดการหนี้สินของชุมชนที่ประสบความสำเร็จในการจัดการหนี้สิน เพื่อค้นหาสมาชิกในชุมชนที่สนใจจะเข้าร่วมวิจัย และให้ความรู้เกี่ยวกับการทำบัญชีครัวเรือนรายรับจ่ายเพื่อเตรียมความพร้อมให้กับสมาชิกในชุมชน เวทีนี้อาจมีมากกว่า 1-2 ครั้งหรือมากกว่านั้น แล้วแต่ความพร้อมของชุมชน

3.การลงมือปฏิบัติการในการเก็บข้อมูล และทำบัญชีรายรับรายจ่าย หนี้สิน โดยอาศัยความร่วมมือของคนในชุมชน ระยะเวลา มี ความยืดหยุ่นขึ้นกับความพร้อมของชุมชน แต่ส่วนมากแล้ว เมื่อลงมือทำบัญชีแล้ว จะมีการมาวิเคราะห์ร่วมกันประมาณเดือนละครั้ง

4.เวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ หลังจากการทำบัญชีครัวเรือนและวิเคราะห์ผล และการดำเนินการเก็บข้อมูลในพื้นที่แล้ว จะมีเวทีเรียนรู้ร่วมกันเพื่อให้ที่ มพื้นที่และสมาชิกในชุมชนทราบ

สถานการณ์ผลการดำเนินงานในพื้นที่ตัวเอง เวทีนี้อาจมีทุกเดือน เดือนละครั้งหรือมีความถี่ ความ
ห่างมากกว่านั้น แล้วแต่ทีมวิจัย

5.เวทีวิเคราะห์ภาพรวมปัญหาหนี้สินชุมชน เพื่อติดตามและเชื่อมโยงข้อมูล เพื่อ
ทราบสถาน การณ์และผลการดำเนินงานของชุมชน

ส่วนการวิจัยเพื่อทำแผนชุมชนระดับตำบล จะมีกระบวนการที่ซับซ้อนกว่า ประกอบ
ไปด้วยขั้นตอนการวิจัยมากกว่า ดังนี้

เวที 1 ทำความเข้าใจแกนนำตำบล ค้นหาคนในชุมชน ที่เต็มใจจะเป็นนักวิจัยชุมชน
จากแต่ละหมู่บ้าน

เวที 2 เข้าใจการเก็บข้อมูลในระดับตำบล หลังจากนั้น เริ่มดำเนินการเก็บข้อมูลใน
ชุมชน

เวที 3 สังเคราะห์ข้อมูลที่ได้

เวที 4 ยกร่างแผน

เวที 5 ร่างหมวดหมู่และกิจกรรมตามแผน

เวที 6 ประชาพิจารณ์และบูรณาการแผนสู่อบต.

เวที 7 นำแผนสู่การปฏิบัติจริง 3 ระดับ :ครอบครัว/ชุมชน/เครือข่าย

ในการวิจัยการทำแผนชุมชน พบว่าคนที่เข้าร่วมกระบวนการวิจัยชุมชน

ประกอบด้วยคนหลากหลายที่มีระดับการเข้าร่วมต่างกันตามความถนัด ความสามารถ อาทิ ใน
เวทีการเรียนรู้ระดับต่างๆ นักวิจัยชาวบ้านบางคนอาจเป็นวิทยากร เป็นผู้นำประชุม เวทีเรียนรู้
ชาวบ้านบางคนอาจเป็นผู้รับฟัง แสดงความเห็น หรือ บางคนอาจไม่แสดง แต่อยากมาร่วมฟัง
ชาวบ้านบางคนมีส่วนร่วมในการให้ข้อมูล เป็นต้น

เครื่องมือในการวิจัย

เครื่องมือในการทำวิจัยเพื่อแก้ปัญหาหนี้สิน มีทั้งที่ชุมชนคิดขึ้นเองและดัดแปลง
จากชุมชนอื่นที่มีประสบการณ์แก้ปัญหามาก่อน ยกตัวอย่าง ในการฝึกอบรม โดยทีม งานของสกว.
ให้กับชุมชนบ้านส้มป่อยต.แม่สัน อ.ห้างฉัตร จ.ลำปาง ในระยะเวลา 1 วัน พบว่า มีการฝึก อบรม
ให้ชาวบ้านร่วมกันทำแบบฟอร์มเพื่อสำรวจหนี้สินก่อน ต่อมาปรับรูปแบบเป็น 13 หมวด และพอ
สมาชิกเห็นว่ามียาละเอียดมากไป จึงปรับหมวดหมู่ให้กระชับเพื่อสะดวกในการสรุปข้อมูล แต่ละ
เดือน

ส่วนแบบฟอร์มการสำรวจหนี้สินของชุมชนบ้านดง อ .สบปราบ จ .ลำปาง พบว่า
ชุมชนสร้างเครื่องมือในการรวบรวมหนี้สินของชุมชนเอง แต่ภายหลังเห็นว่า รูปแบบการทำบัญชี

ครัวเรือนสองบ้านสามขา ดูแล้วเข้าใจเร็ว จดบันทึกง่าย ทำแยกเป็นหมวดหมู่ เวลาสรุปก็ดูง่าย จึงนำมาใช้แทนแบบสำรวจของบ้านดงที่ใช้การจดทำให้ล่าช้าและสับสน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย (แบบสอบถาม) ของชุมชนบ้านหนองอ้อ ต. บ้านสิงห์ อ.โพธาราม จ.ราชบุรี เป็นแบบสอบถามที่สร้างขึ้นจากทีมงานหนองอ้อ โดยดัดแปลงจากแบบสอบถามของ บ้านท่าเสา อ. ไทรโยค จ.กาญจนบุรี โดยความเชื่อเพื่อของผู้นำชุมชนท่าเสา ในภายหลังชุมชนหนองอ้อเสนอแนะให้เพิ่มเติมข้อคำถามเกี่ยวกับเรื่องขยะ อากาศ น้ำ ด้วย ทีมงานก็ได้ปรับแบบสอบถามตามที่ชุมชนเสนอ

ส่วนเครื่องมือในการวิจัยของงานวิจัยเพื่อจัดทำแผนชุมชน พบว่ามีความหลากหลาย ทั้งที่ชุมชนสร้างเครื่องมือเอง เพื่อความสะดวกและครอบคลุมสิ่งที่ชุมชนต้องการรู้ และมีลักษณะ เฉพาะของชุมชน กับทั้งที่มีการนำมาใช้ร่วมกันกับชุมชนอื่นที่เป็นเครือข่ายในระดับจังหวัดหรือเครือข่ายความร่วมมือกัน แต่ใช้หลักการเดียวกันในการสร้างเครื่องมือ คือประกอบไปด้วย 1. ข้อมูลพื้นฐานชุมชน มีการเก็บข้อมูลพื้นฐานชุมชนในทุกหมู่บ้าน ได้แก่ ประวัติศาสตร์ชุมชน แผนที่ชุมชน ข้อมูลประชากร การศึกษา อาชีพ สังคม วัฒนธรรม รวมทั้งข้อมูลส่วนตัวของคณะทำงาน 2. ข้อมูลครัวเรือน ได้แก่ จำนวนสมาชิก รายได้ รายจ่ายหนี้สิน ปัญหาและสาเหตุแห่งปัญหาและอื่นๆโดยจัดเก็บแบบสำรวจครัวเรือน 3. ข้อมูลศักยภาพชุมชน ประกอบด้วย ข้อมูลผู้รู้ ความรู้ ทรัพยากร ผลผลิต องค์การชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น 4. ข้อมูลปัญหา ความต้องการแก้ปัญหาของชุมชน และ 5. ข้อมูลในการบริหารจัดการในชุมชน

การวิจัยของมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน พบว่า ในการวิจัย แนวทางการแก้ปัญหาหนี้สินของเกษตรกรรายย่อยในภูมิภาคอีสานตะวันออกเฉียงใต้-ลำพูน แบบสำรวจรายรับ-รายจ่าย ประจำวัน ในครอบครัว ได้ใช้แบบสำรวจที่พัฒนาจากแบบสำรวจรายรับ-รายจ่ายของบ้านสามขา เช่นกัน โดยเวลาทำจะนั่งล้อมวงทำด้วยกัน เพื่อทำความเข้าใจร่วมกัน ส่วนแบบสอบถามสภาพหนี้สินของเกษตรกรรายย่อย ใช้ร่วมกันในทุกภูมิภาค

จากกรณีข้างต้น จะเห็นว่า ชุมชนพยายามสร้างเครื่องมือในการวิจัยของชุมชนก่อน แต่ก็ศึกษารูปแบบเครื่องมือจากที่อื่นๆด้วย ดังนั้น เครื่องมือในการวิจัยของชุมชนจึงมีความยืดหยุ่นและมีรูปแบบที่ไม่ตายตัว เน้นประโยชน์สูงสุดของการใช้สอยมากกว่า ที่จะจำกัดอยู่กับรูปแบบที่ตนเองคิดขึ้น หรือคำนึงถึงความเป็นมาตรฐานของเครื่องมือในการวิจัยเช่นที่นักวิชาการทั่วไปได้ให้ความสำคัญ แต่จะว่าไปแล้ว เครื่องมือที่ชุมชนใช้ที่เน้นประโยชน์สูงสุดของการใช้ ก็คือต้องการวัดในสิ่งที่ต้องการวัด (สำรวจ) ให้ได้ดี (ครอบคลุม) ที่สุด นั่นคือการสร้างเครื่องมือที่มีความตรงตามเนื้อหา (content validity) ในทัศนะของนักวิชาการนั่นเอง

อย่างไรก็ดี ในการใช้แบบสำรวจของชุมชน ไม่มีการหาค่าความเที่ยง (reliability) ดังที่นักวิชาการใช้กัน แต่มีการใช้การตรวจ สอบความถูกต้องและการเปลี่ยนแปลงของข้อมูลจาก คนในชุมชนด้วยตนเอง ยกตัวอย่างเช่น การประเมินปริมาณหนี้สิน ที่ในบางชุมชนมีการ เปลี่ยนแปลงจำนวนมากขึ้นหลังจากทำวิจัยไปได้ระยะหนึ่ง และชุมชนเริ่มเข้าใจกระบวนการ วิจัย ก็จะเริ่มให้ข้อมูลที่เป็นจริง ดังนั้น ในกรณีนี้ จะเห็นว่า การวิจัยโดยประชาชน อาจจะได้รับข้อมูลที่ เป็นจริงมากกว่าการวิจัยที่ทำจากนักวิชาการหรือบุคคลภายนอกด้วยก็ได้ เราจะมั่นใจได้อย่างไรว่า ข้อมูลที่นักวิชาการได้มาจากชาวบ้านนั้นตรงกับความเป็นจริงมากน้อยแค่ไหน

ข้อค้นพบด้านการเรียนรู้และการจัดการความรู้ จากงานวิจัยด้านการจัดการหนี้สิน ของประชาชน

จากการสังเคราะห์วิธีวิทยาของการวิจัยด้านการจัดการหนี้สิน พบว่าเป็น กระบวนการที่คนในชุมชนได้มาร่วมเรียนรู้จากการวิจัยเพื่อแก้ปัญหาหนี้สินของชุมชน เริ่มจาก กระบวนการเรียนรู้จักตนเอง เพื่อการจัดการหนี้สิน นำไปสู่การกำหนดวิธีการในการบริโภค และ หลุดจากหนี้สิน ของตนเองและชุมชน อาทิ การบริโภคเฉพาะในสิ่งที่จำเป็น การลดรายจ่ายเพิ่ม รายได้ ตลอดจนการประกอบอาชีพที่พึ่งพาภายนอกน้อยลง เป็นต้น

กระบวนการวิจัยทำให้ชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้ และมีการจัดการความรู้ จากการปฏิบัติในสถานการณ์ชีวิตจริง ด้วยการตระหนักจากข้อมูลที่ตนเองและคนในชุมชนร่วมมือ กันรวบรวม รวบรวมขึ้น ชุมชนได้นำข้อมูลและเครื่องมือหลายอย่างมาใช้เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้และ จัดการความรู้ ของตนเองและชุมชนดังนี้

1. การทำบัญชีรายรับรายจ่ายครัวเรือน เป็นเครื่องมือการเรียนรู้ที่ ทำให้แต่ละ ครัวเรือนเรียนรู้การอุปโภค บริโภคของตนเองซึ่งจะนำไปสู่การลด ละ เลิก การใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น บางราย การผลิตทดแทนการซื้อ รวมทั้งวางแผนการผลิต ทดแทนการนำเข้าในระดับชุมชนได้ และที่สำคัญบันทึกนี้เองยังเป็นสิ่งที่สร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครัวเรือน

พ่อเลี่ยม บุตรจันทา เกษตรกรบ้านนาฮีสถาน จังหวัดฉะเชิงเทรา ได้นำเอาแบบ บันทึกรายจ่ายของครัวเรือนที่คณะทำงานแผนแม่บทชุมชนกำหนดขึ้นมาใช้ ทุกๆเย็น พ่อเลี่ยม ภรรยาและลูกๆ จะนั่งหันหน้าเข้าหากัน ทุกคนสัญญาว่าจะพูดความจริงต่อกัน และเริ่มบันทึก รายจ่ายของแต่ละคนในแบบฟอร์ม ทำเช่นนี้ทุกวันจนครบ 1 เดือนแล้วนำมาเป็นฐานคำนวณ ค่าใช้จ่ายต่อปี ข้อมูลนี้เองทำให้พ่อเลี่ยม ตัดสินใจเลิกเหล้า บุหรี่ และการพนันทุกชนิด และนำเงิน ที่เคยใช้จ่ายในส่วนนี้ประมาณปีละ 5-6 หมื่นบาทมาใช้หนี้ภักศ. นอกจากนี้ครอบครัวได้เริ่มปลูกทุก

อย่างทีกิน และกินทุกอย่างที่ปลูก ทำให้ครอบครัวลดรายจ่ายลงไปมาก ความเป็นอยู่เริ่มดีขึ้นเป็นลำดับ

ข้อมูลจากการทำบัญชีครัวเรือน จึงทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้ด้วยการตระหนักรู้ตนเอง (self-realization) และสามารถวิเคราะห์ตนเอง (self-analysis) ถึงวิธีการบริโภค ปริมาณในการบริโภค ตลอดจนนำมาเป็นข้อมูลในการวางแผนการบริโภค เพื่อหาแนวทาง วิธีการ ในการลดปริมาณหนี้สินและเพิ่มรายได้ ของตนเองและชุมชนได้ ทั้งในระดับครัวเรือน กลุ่มและชุมชน

2. การศึกษาดูงาน เป็นเครื่องมือที่ชุมชนได้เรียนรู้จากชุมชนอื่น เพื่อนำสิ่งที่ได้เรียนรู้มาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับตนเอง ได้เห็นตัวแบบจริงของความสำเร็จในการแก้ปัญหาหนี้สิน ได้ซึมซับค่านิยม วิถีปฏิบัติตามแนวคิดหรือคุณค่าที่บุคคลหรือกลุ่มให้ความสำคัญ เป็นการเรียนรู้จากการสังเกตตัวแบบจริงตามแนวคิดการเรียนรู้จากสังคม (social learning) ที่พบว่าตัวแบบจริงมีอิทธิพลมากที่สุดในการปฏิบัติตาม ทำให้ชุมชนเกิดความมั่นใจ และคาดหวังว่าเมื่อชุมชนอื่นเขาทำได้ ชุมชนเราน่าจะทำได้เช่นเดียวกัน (self-expectancy) ชุมชนจึงเกิดความพยายามยกระดับ พัฒนาศักยภาพ ความมุ่งมั่นในตนเองและกลุ่มขึ้น (self-efficacy) เพื่อให้สามารถดำเนินงานได้เช่นกลุ่มที่ไปดูงานมา

3. แบบสำรวจและแบบสอบถาม เป็นเครื่องมืออีกชนิดหนึ่งที่ชุมชนนำมาใช้เก็บข้อมูลเพื่อการเรียนรู้ของตนเอง เดิมเป็นเครื่องมือที่รัฐหรือเอกชนใช้เพื่อมาวิจัยในชุมชน โดยแบบสอบถามหรือแบบสำรวจเหล่านั้น ถูกกำหนดเนื้อหาหรือประเด็นคำถามจากบุคคล หรือองค์กรภายนอกแล้วบุคคลเหล่านั้นก็นำข้อมูลไปวิเคราะห์นอกชุมชน โดยชุมชนไม่มีโอกาสได้เรียนรู้ข้อมูลตนเอง และไม่ได้ประโยชน์อะไรจากแบบสอบถาม /แบบสำรวจเหล่านั้นเลย แต่ตอนนี้ชุมชนเป็นผู้กำหนดเนื้อหาหรือประเด็นที่ต้องการ และนำข้อมูลมาวิเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจและ พัฒนาชุมชนของตน

แบบสอบถามที่ชุมชนใช้เพื่อเรียนรู้ชุมชนของตนเอง เช่นแบบสำรวจเรื่องรายได้ หนี้สินและแหล่งเงินกู้ แบบสำรวจทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพ ผู้รู้ในชุมชนและความรู้ที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งผู้ที่ต้องการความช่วยเหลือในชุมชนเป็นพิเศษ เช่นคนพิการ คนชรา เป็นต้น

4. การฝึกอบรม เป็นเครื่องมือเรียนรู้ที่ให้ข้อมูลเชิงลึก หรือเทคนิคเฉพาะด้านการทำวิจัยที่ชุมชนได้รับก่อนเริ่มทำวิจัย ทำให้ชุมชนมีความรู้และมั่นใจในการทำวิจัย

5. เวทีการเรียนรู้ เป็นการประชุมแลกเปลี่ยนทัศนะความคิดเห็น ทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่คนในชุมชนใช้เป็นแหล่งเรียนรู้ร่วมกันในเรื่องหลากหลาย บางครั้ง

อาจมีวิทยากรหรือบุคคลภายนอกมาร่วมประชุมด้วย ในงานวิจัยการแก้ปัญหาหนี้สินของชุมชน
เวทีเรียนรู้เป็นแหล่งที่ทำให้ชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้กลุ่มและการเรียนรู้จากการปฏิบัติของ
ชุมชน

การวิจัยเพื่อแก้ปัญหาหนี้สิน จึงทำให้ชุมชนเรียนรู้ถึงพลังของตนเองและกลุ่มที่มี
ความสามารถในการแก้ปัญหาได้ ปัญหาหนี้สินนับเป็นปัญหาที่หนัก สะสมพอกพูน ทับถม
ความรู้สึกของชาวบ้านในชุมชนมานาน บางรายนับเป็นสิบๆปี หรืออาจหลายชั่วคน ดังนั้น ย่อมทำ
ให้ชุมชนเกิดความท้อใจและไม่มั่นใจในความสามารถที่ตนจะหลุดพ้นจากปัญหานี้ได้ แต่งานวิจัย
ของชุมชนเองและเครือข่าย ทำให้ชุมชนมีความเชื่อมั่นมากขึ้นและมีวิธีการ แนวทางที่จะจะ
สามารถแก้ปัญหาหนี้สินได้ การวิจัยจึงเป็นการเสริมพลังชุมชน (empowerment) มองเห็น
ศักยภาพของตนเอง ในการแก้ปัญหาดังกล่าว